

**ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASÍ JOQARÍ HÁM ORTA ARNAWLÍ
BILIM BERIW MINISTRILIGI**

**Berdaq atında ğ ı qaraqalpaq mámleketlik universiteti
Qaraqalpaq filologiyası fakulteti**

Fakultet dekanı: _____ doc. Q.Turdıbaev «___» _____2019 jıl

5120100-filologiya hám tillerdi oqıtıw (qaraqalpaq filologiyası) bakalavr ba ğ darınıń 4-kurs student Temirbaeva Juzinguldin «**Qaraqalpaq klassik shayırları shı ğ armalarında aforizmler (Ájınıyaz, Kúnxoja, Ótesh lirikaları mısasında)**» temasında ğ ı

PITKERIW- QÁNIGELIK JUMÍSÍ

Jaqlaw ğ a ruxsat berildi:

qaraqalpaq ádebiyatı kafedrası

Ilimiy basshı: f.i.k.

P.Allamberganova

baslı ğ ı:

A.Dosımbetova

«___» _____2018-jıl

Nókis-2019

Mámleketlik attestaciya komissiyasınıń

QARARÍ:

5120100-filologiya hám tillerdi oqıtıw (qaraqalpaq filologiyası) bakalavr ba ğ darınıń 4-kurs studenti Temirbaeva Juzinguldin «**Qaraqalpaq klassik**

shayırları shıǵarmalarında aforizmler (Ájınıyaz, Kúnxoja, Ótesh lirikaları mısasında)» temasında ǵı pitkeriw-qánigelik jumısına «_____» ball qoyılsın

MAK baslıǵı: _____

A. Alniyazov

(qolı)

MAK baslıǵı orınbasarı: _____

Q. Turdıbaev

(qolı)

MAK aǵqaları: _____

Q. Jarımbetov

(qolı)

Sh. Abdinazımov

(qolı)

M. Qudaybergenov

(qolı)

Q. Paxratdinov

(qolı)

A. Dosımbetova

(qolı)

M. Qurbanov

(qolı)

Z. Bekbergenova

(qolı)

A. Tilegenov

(qolı)

Z. Allamuratova

MAZMUNÍ

I BAP. AFORIZMLER HÁM OLARDIŇ QOLLANILIWI.....

1.1. AforizmlerdiŇ teoriyalıq sıpatlaması.....

1.2. Klassik shayırlar shıǵarmalarında aforizmlerdiŇ kórkemlik áhmiyeti.....

II BAP. KLASSIK SHAYIRLAR SHIǴARMALARINDA AFORIZMLERDIŇ QOLLANILIWI.....

2.1. Klassik shayırlar shıǵarmalarında aforizmlerdiŇ qollanılıw sheberligi.....

2.2. Watan súyiwshilik temasına arnalǵan aforizmlik qatarlar.....

2.3. Dıdaktikalıq qosıqlarında aforizmler.....

2.4. Filosofiyalıq mazmundaǵı aforizmler.....

Juwmaqlaw.....

Paydalanılǵan ádebiyatlar.....

KIRISIW

TemaniŇ aktuallıǵı: «Respublikamız Prezidenti SH.M.Mirziyoev óz bayanatında «jaslarımızdın erkin pikirleytuǵın, joqarı intellektual mánawiy

jetiklikke iye bolıp, dúnya kóleminde óz teńleslerine hesh bir tarawda bos kelmeytuǵın insanlar bolıp kámal tabıwı, baxıtlı bolıwı ushın mámleketimiz hám jámiyetimizdiń bar kúsh hám imkaniyatların jóneltiremiz»¹, degen pikirleri búgingi kúnde jaslardıń ilim-bilimdi tolıq meńgeriwine baǵdarlangan úlken kúsh boldı. Álbette, bunday itibardı túsiniw jetiwde, onı perzentlerimizge jetkeriwde xalqımızdıń dóretiwshilik miyraslarınń ishinde tárbiyalıq áhmiyeti boyınsha jetekshi orındı turatuǵın aforizmlerdiń áhmiyeti oǵada úlken.

Ózbekstan Respublikasınıń birinshi prezidenti I.A. Karimov “Qaraqalpaq xalqı áyyemgi hám bay tariyxqa iye. Ol ózınıń milliy mádeniyatı, ózine tán kórkem óneri, klassikalıq ádebiyatı ruwxıy baylıqları, úrip-ádeti hám dástúrleri menen pútkil dunyaǵa málim. Gárezsizlik milliy mádeniyattı hám ruwxıylıqtı tastıyıqlaw, qaraqalpaq xalqınıń klassik shayırları Ájınıyaz, Berdaqtıń dóretiwshilik miyrasın tolıq qayta tiklew, olardıń jarqın esteligin máńgilik etiw ushın jol ashtı”, - dep ayrıqsha belgilep kórsetkenindey búgingi ádebiyattanıw ilimınıń aldında ele sheshimin tappagan bir qansha máseleler bar. Usınday tın sheshimin kútip turǵan máselelerdiń birin biz pitkeriw qanıgelik jumısımızǵa tańlap aldıq. Hár bir tariyxıy dáwirdiń óz qamanında dóretiwshilik ısı menen shuǵıllanıw, islerin máńgilik qaldırǵan shayırlar hám jazıwshılar boladı. Olar dóretken eń jaqsı shıǵarmalar ádebiy klassikaǵa kiredi. Demek, ádebiy klassik dep millet ádebiyatınıń rawajlanıw barısında dóretilgen ádebiyatqa ayıladı. Mısalı: Greńiyada biziń eramızdan burınǵı V ásir, Frantsiyada biziń eramızdıń XVII ásiri jáne ózbek ádebiyatı tariyxında XV ásir klassikalıq ádebiyat ásiri dep esaplanadı. Eger de ayılǵanlardı esapqa alsaq qaraqalpaq jazba ádebiyatı rawajlanıwdıń eń biyik shoqqısı bul - XIX ásir bolıp tabılıp, onıń kórnekli wákilleriniń qatarına Kúnxoja, Ájınıyaz, Berdaq hám Ótesh shayırlar kiredi. Bulardıń miyrasların úyreniw bizlerdiń tikkeley wazıypamız. “Insandı, onıń ruwxıy dúnyasın ashatuǵın jáne bir qúdiretli qural bar, ol da bolsa sózdiń qúdireti, kórkem ádebiyat bolıp tabıladı. Ádebiyat, kórkem

¹ Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. Тошкент, «Ўзбекистон», 2016. 14-б.

sóz óneri ázelden xalıq qálbınıń kórınıńi, haqıyqat hám ádillik jarshısı bolıp kelgen.”²-dep durıs aytqanın basshılıqqa alamız.

Usınday úlken kórkemlikke iye klassik ádebiyatı wákilleri shıǵarmalarında xalqımızdın bay awızeki dóretpeleri bolǵan naqıl-maqallar menen teńles bolǵan, naqıl-maqallar sıyaqlı jańlaytuǵın tárbiyalıq áhmiyetke iye qatarlar bar. Olar aforizmler bolıp, klassik shayırlar shıǵarmalarındaǵı bunday aforizmlik qatarlar kópshilik tárepinen xalıq naqıl-maqallarındaǵı qabıllanıp ketilgen hám xalıq arasında keń taraǵan. Sonlıqtan, bunday tárbiyalıq áhmiyetke iye aforizmlerdin kórkemligin, tematikalıq ózgesheliklerin úyreniw júdá áhmiyetli máselelerdin birinen esaplanadı.

Temanın izertleniw tariyxı, teoriyalıq tiykarları. XIX ásir qaraqalpaq shayırlarının dóretiwshiligi qaraqalpaq ádebiyattanıw iliminde keńnen izertlenildi. Ájıniyaz Qosıbay ulının ómiri hám shıǵarmalarına tiyisli ekinshi derekti 1920-jıllardan baslap usı kúnge deyingi jıynalǵan forl’klorlıq, ádebiy lingvistikalıq ekspediń iya hám bazıbir shıǵarmaların hawazı xalıq arasında keń tarqalǵan. Shayırdın ómirine tiyisli maǵlıwmatlar tawıp jáne shıǵarmaların jıynap, olardıń tıp nusqa úlgielerin anıqlawda yamasa qoljazba jıynawda rus alımları menen bir qatarda 20-30-jıllardaǵı milliy intelegentsiyanın xızmeti aytarlıqtay qor boldı. Ásirese, 1931-jılı Qaraqalpaqstannan ilim-izertlew inıtıtutının ashılıwı eski ádebiy-mádeniy miyraslarımızdın óz waqtında jıynalıp qalıwına jaǵday tuǵızdı. Ásirese, bul tarawda 20-jıllardıń ortalarınan soń júrgizilgen N.A. Baskakov, 1934-jılı A.A.Sokolov joldaslar basshılıǵındaǵı sholkemlestirilgen ádebiy lingvistikalıq hám fol’klorlıq ekspediń iyalar oǵada áhmiyetli betti ashtı. Sonday-aq, bunda Qallı Ayımbetov, Sádırbay Máwlenov, Shámshet Qojanıyaqov, Qarabayırmanov, Qıdırbay Ámirbaev, Kósherbay Berdimuratov, İbrayım Yusupov, Artıq Karımov, Aydos Berdimuratov, Husniddin Hamidov, Qırıqbay Bayniyaqov h.t.b. joldaslardıń xızmetleride ullı.

²Karimov.I. «Joqari` ma`nawiyat-jen`ilmes ku`sh». Tashkent «Manaviyat», 2008-ji`l. 136-bet

Ájınıyaz shıǵarmalarınń eń dáslepki izertlewshilerinń biri N.Dawqaraev edi. “Revolyutsiyadan burınǵı qaraqalpaq klassikalıq dóretpeleri” atlı kandidatlıq dissertatsiyasını 1946-jılı jaqlaǵan ol qaraqalpaq klassik shayırları Berdaq hám Ájınıyazdın dóretpelerine keńirek toqtadı. İlimpaz “Revolyutsiyaǵa shekemgi qaraqalpaq ádebiyatı tarıyxınıń ocherikleri” monografiyasında Ájınıyazdı lirikalıq qosıqlardıń sheberi sıpatında bahalaydı. Jáne de, Ájınıyazdın qosıqları tuwralı teoriyalıq pikirler belgili dárejede Q.Mambetovtın á9úh-jılıts jaqlanǵan “Qaraqalpaq ádebiyatında Shıǵıs klassikleri dástúrleri” dep atalǵan kandidatlıq dissertatsiyasında óz kórinińin taptı. Ádebiyatshı N. Japaqov “Revolyutsiyaǵa shekemgi qaraqalpaq ádebiyatında realıqm máselesi” kitabında Ájınıyazdı Shıǵıs ádebiyatın jaksı bilgen ham onıń forma, texnikasını tereń iyelep, onı qaraqalpaq ádebiyatına tereń sińdirgen mazmunǵa ılayıq ólshem, ırǵaq izlegen, qaraqalpaq ádebiy tilin bayıtıwǵa úles qosqan shayır sıpatında bahalaydı. Ájınıyaz haqqında monografiya jazıw 80-jıllarǵa shekem dawam etti. Bul jaǵday bir jaǵınan Ájınıyazdın dańqın asırsa, ekinshi jaǵınan onıń ádebiyattaǵı tutqan ornın kemsitiwge alıp keldi. Sebebi joqarı ilim orayları 80-jıllarǵa shekem arnawlı izertlenip óz ornın tappan adamnıń úlken klassik shayır bolǵanlıǵına gumanlana basladı. Lekin bul aralıqta ádewir tabıslı isler ámelge asırıldı. Máselen, Ájınıyazdın tańlamalı shıǵarmaları bir neshe márte baspadan shıqtı. (1949, 1970, 1979, 1989,) Bul toplamlardı shıǵarıwda Ózbekstan İlimler Akademiyası Qaraqalpaqstan filialının Nájim Dáwqaraev atındaǵı til hám ádebiyat institutınıń alımları jemisli miynet etti. Ájınıyaz jokarı oqıw orınlarınıń sabalıqlarında kórindi. Bul húrmetli shayırdın til hám stil ózgesheligi saqlanǵan qosıqları baspadan shıqtı. (Redaktorları H.Hámidov, İ.Yusupov)

Ájınıyaz haqqında jańa pikirler shayır İ.Yusupovtın “Dala orfeyi”, professor İ.T.Saǵıytovtın “Qaraqalpaq xalqınıń ullı klassik shayırı” maqalalarında kórine basladı. Bul jaǵdaylar alımlardıń Ájınıyazǵa bolǵan dıqqatın ádewir kúsheytip jiberdi. Sol tiykarda Ájınıyaz tanıw ilimi payda bola baslaǵan edi. Bul baǵdarda Ájınıyaz haqqında maqalalar jazıp júrgen ilimpaqlardan tısqarı ayrıqsha tórt

adamniń atın atap ótken maqul. Bulardan Á.Pirnaqarovtıń “Masterstvo Ajınıyaqa” hám Qırıqbay Bayniyaqovtıń “Qosıqtıń kúshi” miynetleri 20-jıllardaǵı ádebiyatqa tiyisli bolsa, qalǵan ekewi Aydar Murtaqevtıń “Shayırdıń muhabbatı”, Bayekesh Qálimbetovtıń “Ájınıyazdıń lirikası” atlı miynetleri 90-jılǵı ádebiyatqa tiyisli. Bunnan basqa Ó.Álewovtıń “Ájınıyazdıń aǵartıwshılıq oyları”, K.Mámbetovtıń “Ájınıyaz”, Q.Járimbetovtıń “Ashıq Ziywar” ilimiy miynetleri, monografiyaları, ilimiy ocherkleri óz aldına kitap sapasında baspadan shıqtı.

Ájınıyaz qosıqlarındaǵı sheberlik sırların teoriyalıq baǵdarda izertlewge birinshilerden bolıp jol baslaǵan ilimpaqlardıń biri Á.Pirnaqarov edi. Ol TashMU niń ózbek filologiyasın pitkergeńi ushında klassikalık ádebiyattıń úlken bilimdanı edi. Sonıń ushında ol Ájınıyaz poeziyasınıń keleshegin anıq túsindi. İlimpazdıń “Masterstvo Ajınıyaqa” atlı monografiyası shayır sheberligin izertlewde maselege tereń qatnas jasawı menen áhmiyetli. Á. Pirnaqarov Ájınıyazdıń qaraqalpaq poziyası tariyxındaǵı tutqan ornın shayırdıń tábiyiy talantı átirapında bahalay otırıp, onıń saǵaların úsh nárseden, shıǵıs klassikleriniń poetikalıq dástúrlerinen, xalıq awızeki ádebiyatınıń, Ozine shekemgi hám óz dáwirindegi shayırlar shıǵarmalarınıń eń jaqsı úlgeri tásirinen baslanatuǵınlıǵın jaqadı. İlimpazdın bul miyneti rus tilinde jarıq kórgeni menen de shayır sheberligi haqqında eń talantlı jazılǵan jumislardan esaplanadı.

İlimpaz Q.Bayniyaqovtıń “Qosıqtıń kúshi” miynetinde, tiykarınan shayır dóretpeleriniń járiyalanıw hám izertleniw jaǵdayları, ómiri tuwralı derekler, ádebiy ortalıǵı, janadan tabılǵan hám baspa sózde jarıyalanbaǵan qosıqları haqqında pikirlerge kóp orın ajratıladı. “Ájınıyaz shıǵarmalarınıń ideyalıq-kórkemlik ózgeshelikleri” dep atalǵan bóliminde shıǵarmalarınıń ideyalıq mazmunına ayrıqsha dıqqat awdarılǵanı al, kórkemlik ózgesheliklerine azǵana toqtap ótilgeni seziledi. Degen menen bul miynet hár qıylı dereklerdiń sátti qollanıwı menen qızıqlı.

B.Qálimbetovtıń “Ájınıyazdıń lirikası” monografiyasında shayır dóretpeleri Xısrav Dexlaviydiń, Firdawsiydiń, Saddiydiń, Niqamiydiń, Jámiydiń, Nawayınıń,

Mashrabtıń, Nadıranıń hám Maqtumqulınıń shıǵarmaları menen salıstırmalı izertlenedi hám olardıń Ájınıyazǵa tási, sonday-aq, ideyalıq jaqınlıqları sóz etiledi.

A.Murtaqaevtıń “Shayırdıń muhabbatı” miynetinde baspadan shıqkan basqa alımlardıń monografiyaları hám miynetlerindeki sıyaqlı Ájınıyazdıń ómiri hám dóretpelerin úyreniw, onıń filosofiyalıq, siyasıy-jámıyetlik kóz-qarasların bahalaw, muhabbat,tuwılǵan el tuwralı jazılǵan qosıqların tallaw, shayırdıń ádebiy ortaǵılıǵı hám qosıqlarındaǵı klassik shayırlar poeziyasınıń tási qusaǵan máselelerge ayırıqsha dıqqat awdarılǵanı seziledi.

Ó.Álewovtıń “Ájınıyazdıń aǵartıwshılıq oyları” miynetinde shayırdıń filosofiyalıq, pedagogikalıq, etikalıq hám estetikalıq kórkem pikirlerine talaw jasaydı.

K.Mámбетovtıń “Ájınıyaz” ilimiy ocherki Ájınıyaztanıwdı ilim sıpatında jáne bir basqısh joqarı kótergen miynet bolıp esaplanadı. İlimiy ocherktiń basqa miynetlerden ayırmashılıǵı sonnan ibarat, bunda Ájınıyazdın poetikalıq miyraslarına jańasha túsınıqlar maydanında turıp pikir júrgiziledi, shayırdıń poetikalıq sheberligine kóbirek hám ayırıqsha dıqqat awdarıladı. Orta Azıyada jasawshı túrkiy tilles xalıqlardıń awızeki ádebiyatı hám klassik shayırları shıǵarmaların kóp izertlegen qánige sıpatında K. Mámбетovtıń Ájınıyaz shıǵarmaların tallawı áhmiyetli pikirlerdi oyatadı.

Klassik shayırlardan bolǵan Kúnxoja hám Ótesh shayırlar dóretilwshiligi de óz waqtında bir neshe ilimpaqlar tárepinen izertlenildi. Solardıń ishinde bul shayırlar dóretilwshiligin úyreniwde B.Ismaylovtıń «Kúnxojanıń ómir hám tvorchestvosı» (Nókis, «Qaraqalpaqstan», 1971.) hám A.Karımovtıń «Ótesh shayırdıń ómiri hám tvorchestvosı» (Nókis, «Qaraqalpaqstan», 1984.), A.Pirnaqarovtıń «Qaraqalpaq ádebiyatı boyınsha geypara oylar. Nókis, «Qaraqalpaqstan», 1991) miynetleriniń áhmiyeti oǵada úlken.

Pitkeriw qánigelik jumısınıń maqseti hám wazıypası. Bizin bul pitkeriw qánigelik jumısımızdıń maqseti - XIX ásir qaraqalpaq ádebiyatınıń kórnekli

klassik shayırları Kúnxoja, Ájınıyaz, Ótesh ulı dóretiwshiliginde qollanılğan aforizmler hám olardıń qollanılıw ózgesheliklerin úyreniw bolıp esaplanadı. Bul maqsetke tómendegi wazıypalardı orınlaw arqalı erisemiz:

- Klassik shayırlar shıǵarmaları menen tanıńıp shıǵıw;
- Klassik shayırlar shıǵarmalarında qollanılğan aforizmlerdi tabıw;
- Klassik shayırlar shıǵarmalarında qollanılğan aforizmlerdiń ózgeshelikleri hám qollanıwdaǵı sheberligi
- Klassik shayırlar shıǵarmalarında qollanılğan aforizmlerdiń tematikalıq toparların anıqlaw.

Pitkeriw qánigelik jumısınıń qurılısı: Pitkeriw qánigelik jumısı kırıstıw hám juwmaqtan tısqarı eki baptan turadı. Birinshi bap «Berdaq shıǵarmalarında aforizmlerdiń qollanılıwı» dep atalıp, ol eki bólimnen ibarat: birinshi bólim «Aforizmlerdiń teoriyalıq sıpatlaması» hám «Klassik shayırlar shıǵarmalarında aforizmlerdiń kórkemlik áhmiyeti». Ekinshi bap «Klassik shayırlar shıǵarmalarında aforizmlerdiń qollanılıwı» dep ataladı. Bul bapta «Klassik shayırlar shıǵarmalarında aforizmlerdiń qollanılıw sheberligi», «Watan súyiwshilik temasına arnalǵan aforizmlik qatarlar», «Dıdaktikalıq qosıqlarında aforizmler», «Filosofiyalıq mazmundaǵı aforizmler» degen bólimlerde úyrenildi. Jumıs sońında paydalanılğan ádebiyatlar dizimi berildi.

I BAP. KLASSIK SHAYIRLAR DORETIWSHILIGI HÁM AFORIZMLER

1.1.Aforizmlerdin teoriyalıq sipatlamasi

Az sozli teren mazmunli kop qirli teren sirli bolip keletugin avtori malim aforizmlerdin qaraqalpaq adebiyatında tutqan orni ogada ahmiyetli

Aforizmler turmisqa iykemligi uzaq oydi qisqartqan koleminin shaginligi jane pikirdi isenimli etip bayanlawdin otkir qurali boliwi usagan qasiyetleri menen shigarmanin basqa korkem elementlerinen ayiriqshalanadi Olar ozinin doreliw ham qaliplesiwi jaginan en ayyemgi dawirden baslap bizin usi dawirimizge shekem awlatdan awladqa atadan-balaga otip tarilip jetip kelgen naqil maq1allarga juda uqsas

Aforizmlerdegi sozler tinlawshiga aqil-ugit nasiyat siyaqli esitilip hesh qanday tusinikti talap etpeydi

Aforizmler xalıq danalıq sózlerine uqsas boladı, biraq aforizmniń kimgе derek ekeni (avtorǵa) belgili boladı. Sahayırlardıń sózleri de xalıq arasına keńnen tanılıp ketken boladı. Aforizm grekshe «aphorismos» sózinen alınǵan bolıp, «danalıq sóz» degen mánını bildiredi.³

Aforizm – (grek sózi) ayaqlanǵan pikirdi qısqa, ótkir túrde beriw degen mánını ańlatadı.⁴

Bunnan basqa da aforizm sózine berilgen tómendegishe túsınık bar: Aforizm qanday da bolsa jámlengen oy-pikirdi beretuǵın tereń mánili, tujırmılı sóz, aforizm ushın berilejaq dál ayaqlanǵan, formasınıń ısılǵan bolıwı shárt.⁵

Aforizm – adamqat tariyxınıń ogada alıs, áyyemgi dáwirlerinde payda bolǵan. Mısalı, biziń ásirimizden Úsh mın jıl burın ayyemgi Mısırda «hámme ıstıń qıyını aqıllı sóz» degen hám basqa da aforizmlerdin kelip shıqqanı málім.

Kórnekli ilimipaz I. Braginskiy «muhabbat bolmaǵan jerde minez-qulıq jetilispeydi» degen aforizmniń sogdiy tilinde biziń qamanımızǵa shekem jetip kelgenligin aytadı. Áyyemgi grek ádebiyatıda Geradottan baslap «qulaq penen

³Ахметов С, Есенов Ж, Жәрімбетов Қ. Әдебиәттаныў атамаларының орысша – қарақалпақша тусиндирме сөзлиги. Н. «Билим», 1994.

⁴Н. Жапақов. Еске тусириўлер, илимий мийнетлер. Нөкис, «Билим», 1990, 197-б.

⁵Ахметов С. Есенов Ж. Жәрімбетов Қ. Әдебиәттаныў атамаларының орысша-қарақалпақша тусиндирме сөзлиги. Нөкис, «Билим», 1994.

esitkenge qarağanda kóz benen kórgen shınlıqqa jatadı» degen aforizm bolğan. Bulardan basqa da mısallardı keltiriw múmkin. Bıraq usı mısallardıń ózi de aforizmlerdiń áyyemgi qamanlarda payda bolğanlıǵın túsınıwge jetkilikli bolar dep oylaymız.

Barlıq xalıqlarda bolğanınday-aq, áyyemgi túrkiy tilles xalıqlarda sonıń ishinde qaraqalpaq xalqında da aforizmler bolğan. ol áyyemgi esteliklerde de iz qaldırğan. Bunıń mısalın Orxon-Enıney jazıwlarınan, Mahmud Qashǵarıydiń «Devanu lúǵatıt túrk» miynetini menen Yusup Has Hajibtiń «Qutadǵu bilig» dástanınan kóriwge boladı. Sonıń menen birge biz sóz etip atırǵan dáwirlerge sáykes keletuǵın xalqımızdıń ólmes ádebiy ǵazıynesini «Alpamıs», «Qoblan» hám basqa da dástanlarda aforizmlerdiń kóplep bolıwı tosınnan emes. Dástanlarǵa engizilgen aforizmler tek sońǵı jırawlardıń úlesi emes, olar múmkin óz qamanına talantına qaray bir qatar sózler, ádebiyattaǵı aforizmlerdiń saylandılarınan aqlap alıp qosıw nıqamlı jaǵday, bıraq, tiykarınan dástandaǵı aforizmler áyyemnen qalıplesip, ısılıp, áwladtan-áwladqa terilip ótkerilip, orınlı ornına yadtan shıqpastay etip qoyılǵanlıǵı seziledi. Usı ayılǵanlar hám keltirilgen mısallardıń barlıǵı túrkiy tilles xalıqlardıń awızeki kórkem dóretpelerinde, sonıń ishinde qaraqalpaq xalqınıń da folklorında aforizmler áyyemgi dáwirlerden qalıplesken janlardıń biri ekenin kórsetedi.

Bıraq, sonı da kórsetip ótiw kerek, bizde aforizmler kem jıynalıp, kem sistemalastırılǵan. Bunday jaǵday aforizmlerdi dóretiwshilerdiń ayıbı emes, siyasıy ekonomikalıq hám basqa da túrli sebeplerden kelip shıqqan bolıwı kerek. Bizde biyler, sheshenler, alımlar ayttı degen hikmetli, tujırımlı, tereń mánige iye sózler kóp. Olar uyqasımlı hám uyqasımsız da bolıp keledi. Aforizm degen atama sońǵı waqıtlarda qollanııp júr. Burın áyyemgi hám orta ásirlerde bir tárizdegi sózler «biyler», «sheshenler» aytqan sóz, yáki «hikmetli» sózler dep te júrgiziliwi itima

Aforizmlerdiń tildegi basqa turaqlı sóz dizbeklerinen ózgeshelikleri ele tolıq anıqlanbaǵan. Soǵan qaramastan “aforizm” degende kópshilik jaǵdayda tildegi

turaqlı sóz dizbekleri, ótkir hám ushırma sózler ,ayırım naqıl hám maqallar, ulıwmalastırıp ayılğan geypara citatalar túsınıledi.

Aforizmlerde adamlardıń filosofıyalıq oyları, turmıstaǵı bayqawları hám tájriybeleri ,olardıń hár qıylı sezimleri, solardıń ulıwmalasqan juwmaqları sáwlelenedi. Sonlıqtan da tereń mánili ótkir etilip ayılğan sózler hám gápler dáslep geypara belgili bir dara waqıyalarǵa, qublislarǵa baylanınlı ayılsa da, sońınan olar ulıwma haqıyqıy turmısqa tán bolğan qublislardı, sezimlerdi ańlatıp ulıwmalasadı, ótkir mazmunga iye bolıp aforizmge aylanadı. Olar kórkem hám tereń mazmunlı bolıp, aytıwǵa qolaylı bolǵanlıqtan naqıl-maqallar sıyaqlı tilde keńnen qollanıla baslaydı. Bunday aforizmlerdi awızeki hám jazba tilde orınlı paydalanıw ayılajaq pikirdiń kórkem hám kúshli bolıp shıǵıwına alıp keledi. Sonıń ushın belgili aqıl iyeleri: ilimpaqlar, jámiyetlik iskerler, danışpanlar, shayırlar, jazıwshılar hám basqa da xalıqqa belgili adamlar aforizmlerdi óziniń turmıs tájiriyesinde kóp qollanǵan, sonıń menen birge ózleri de bir neshe aforizmlerdi dóretken. Bul aforizmler házirgi tilde de óziniń ulıwma mánisine jaqın ortalıqlarda keńnen qollanııp kiyatır hám ata-babamızdan kelesi áwladlarǵa miyras bolıp qalǵan bay sóz gáziynesin kúndelikli turmısımızda keńnen paydalanıwǵa múmkinshilik beredi.

Aforizmler kópshilik jaǵdayda jazıwshılar hám shayırlar tárepinen kóplep dóretiledi. Buǵan olardıń shıǵarmalarında turmıs shınlıǵınıń durıs sáwleleniwi, avtordıń turmıstaǵı áhmiyetli nárselerdi súwretlep, olardan ulıwma juwmaq shıǵarıwı hám sol sebepten olardıń shıǵarmalarınıń xalıq arasına keń taralıwı sebepshi boladı.

Qaraqalpaq ádebiyatınıń klassikleri, ásirese Jiyen jıraw, Kúnxoja, Ájiniyaz, Berdaq ózleriniń ólmes shıǵarmaları menen xalıqqa keńnen tanılǵan. Xalıq olardıń shıǵarmaların súyip oqılǵan hám tıńlaǵan. Sol dáwirde óziniń baspa sózine yamasa jazıwına iye bolmaǵan xalıq olardı awızdan—awızǵa taratıp, biziń qamanımızǵa deyin saqlap kelgen. Shayırlarımızdıń shıǵarmalarındaǵı tereń mánili, uyqasıqlı ótkir ózler xalıq arasında kem-kemnen aforizmlerge aylanıp

ketken. Bunday aforizmler hár qıylı ilimiy miynetlerde, sabaqlıqlarda qısqasha sóz etilip kelgen bolsa da, házirgi waqıtqa deyin óz aldına jıynap sistemalastırılğan joq, hár bir shayır qosıq qatarlarınıń aforizmge aylanıw sebepleri kórsetilgen joq. Sonlıqtan da klassik shayırlarımız tárepinen dóretilgen aforizmlerdi óz aldına jıynaw, hár tárepleme úyreniw , olardıń mazmunın hám kórkemlik ózgesheliklerin anıqlaw úlken teoriyalıq hám ámeliy áhimiyetke iye.

Qamanında hár bir xalıq ózi ruwxıy tuw etip kótergenindey, dúnyağa kelgen dana perzentin tuwıp, onı ózınıń milliy altın besiginde terbetedi. Tağdir onı haqıyqatlıqtıń tikenli soqpağınan jalań ayaq juwırıp, otqa toplaıp, suwğa basıp shınıqtıradı. Ol endi óz xalqınıń baxıtlı-saadatı ushın, adamgershilik, haqıyqatlıq ushın janın jabbbarga berip gúresiw usılın kórsetedi. Qaraqalpaq xalqınıń ullı shayırı, milletimizdiń ruwxıy tımsalı hám maqtanışı Berdaq sonday tulğalı insan boldı.

Ótken qamanlarda qaraqalpaqta Jiyen jıraw, Kúnxoja, Ájınıyaz jáne basqa da júyrik tilli shayırlar boldı. Olardan hár biriniń ruwxıy mádeniyatımızda girewli ornı, at kótermes abırayı bar. Degen menen, olardıń arasında Berdaq biyik shıń bolıp, ayırıqsha kózge túsedı.

Urıwlıq – qáwimlik, feodallıq dáwirde kóp aforizmler óz dáwiriniń, ústem klass mápleriniń, ideyasın beriw hám solardı bekkemlew ushın shıǵarılıp júrgizilgeni, xalıqtı sol ruwxta tárbiyalawğa umıtılğanı málim. Sonıń menen birge biyler, sheshenler, aldınǵı qatar adamlar hám xalıqtıń ózi tárepinen aforizmler ádalatlıq, adamgershilik kópshilik xalıqtıń mápi de beriledi. Miynetkesh xalıq óz mápin, ideyasın beretuǵı aforizmlerdi kóbirek saqlap, olardı áwladtan-áwladqa jetkerip otırǵan. bul da tábiyi jaǵday hám jámiyetlik rawajlanıwdaǵı adamqattıń oy-órisindegi nıqamlılıqtıń bir kórınısı bolıp tabıladı. «Alpamıs» dástanında Baysarı bay tilinen Tayshaxanǵa ayılǵan:

«El ústine el kelse

Bul da eldiń dáwleti,

Xan ústine xan kelse,
Bul da xannıń miyneti,
Jetim menen jesir de,
Ġárip penen qáser de,
Aqsaq, mayıp soqır da,
Bári xannıń perzenti...»⁶

degen aforizm bar. Bul aforizmde xannıń ádalatlı, xalıq ġamxorshısı bolıwın kórsetedi.

Adam haqqında xalıqtıń oyları, morallıq rejeleri aforizmniń tolǵaw-terme túri menen de berilgen.

Mısalı Soppaslı Sıpra jıraw ayttı degen tolǵaw – aforizmnen bir úzindi keltireyik:

«Bir degende ne jaman,
Bilimsiz ósken ul jaman
Ekinlenshi ne jaman
Elewsiz ósken qız jaman
Úsh degende ne jaman
Úshkılısız pishken ton jaman...»⁷

Bul aforizmdi ele de dawam ettire beriw múmkin. On sorawǵa on juwap oǵada tereń mánili qısqa tujırımlı etip berilgen. Sonıń ushın tolǵaw ádewir dárejede uqaq bolıp kórinse de aforizmlediń qısqa bolıw shártin buzbaydı. Jáne de «Soppaslı Sıpra jıraw ayttı» degen sóz xalıq arasına sińisip, xalıq dóretpesi bolıp, bir qansha variantlarǵa da iye bolıp ketken. Sonıń menen birge bul aforizmlerde xalıqtıń teń bolıwı, ádalatlılıq, tolısı shayqalıp tógilmew, ul-qızınń jaqsı bolıw

⁶Қарақалпақ фольклоры. «Алпамыс» дәстаны IX том, 30-бет.

⁷Қарақалпақ фольклоры. IV том. 332-бет.

ármanlari hám adamğa jamanlıqtıń jolıqpawı ásirese ótirik sóylemew ideyalari ayılğan. usı ruwxta xalıqtı tárbialaw názerde tutılğan.

Jiyrenshe sheshen ayttı degen aforizmlerdiń birinde: « Kóz benen kórgen shın, qulaq penen esitken ótirik» hám «dostıńa ótirik aytsań isenimiń ketedi» deydi.⁸

Shıǵıs klassik ádebiyatı wákilleri tárepinen dóretilgen aforizmler de xalıq arasına keń tarqalğan. Áliyshe Nawayı, Maqtımqulı, Ájınıyaz hám taǵı basqa shayırlardıń shıǵarmalarında da aforizmler kóplep ushırasadı.

Mısalı Áliyshe Nawayı:

«Ómırdı qaya etpe miynet qıl,
Miynetti baxıttıń gılti bil..
Adamdı adam dep esaplań sonda,-
Xalıq ğamı bolsa mudam oyında...»⁹

degen danalıq sóz qalğan.

Kúnxoja ayttı xalıqqa arnap,
Ájınıyaz ayttı sóz saralap,
Berdaq ayttı xalıq aralap.

degen qatarlar klassik ádebiyatımızdıń iri wákilleriniń biri bolğan Óteshe shıǵarmalarında da qollanılğan. Onıń shıǵarmalarında qollanılğan aforizmlerde de sol ózi jasaǵan dáwir shárayatınan kelip shıqqan halda dóretilgen. Sol dáwirde dóretiliw menen birge sol waqıttıń ózinde xalıq arasında tanıqlı bolıp aforizm dárejesine shekem jetip kelgen.

⁸Қарақалпақ фольклоры. IV том. 34-бет.

⁹К. Маллаев. «Өзбек әдебияты тарийхы». Ташкент, 1960 ж, 424-480-бетлер.

Adam emes adamlar
Gáripke hesh bir qaramas,
Óz malına masayrap
Ash dep xalqın soramas.
("Posqan el")

Bul aforizmlik qatarlar Jiyeñ Amanlıq ulınıń qálemine tiyisli bolıp, bunda tiykargı ideya gárip, músápir xalıqtıń halınan xabarı joq, hesh bir nárese menen ısı joq, tek ǵana óz mápi ushın júretuǵın eldiń basshı adamları hám bay hámeldarlarǵa qarata qollanılǵan.

Aldı menen basshısı
Eki iynin jalmadı,
Buzıq boldi iyshanı,
Ádılsız boldi qazısı.

("Posqan el").

Júktiń kórki arshadı,
Túyeniń kórki narshadı,
Baydın kórki mal menen,
Qundız tutqan parshadı,
Adamnıń kórki kiyimdi,
Ásirese ishimdi.
Isherge tamaq bolmasa,
Kiyimińdi satasań,
Toq bolsa eger tamaǵıń,
Jaqsı kiyim tabasań.

("Posqan el").

Kúni-túni qıynalıp
On eki ayda tapqanı

Qıs azıqqa jetpedi.

(“Posqan el”).

Joqarıda keltirilgen aforizmlik qatarlarda Jiyen jırawdın «Posqan el» poemasınıan alıngan. Bul shıgarma tiykarınan qarqalpaq xalqınıń tarıyxı menen baylanınlı bolıp, onda qaraqalpaq xalqınıń qanday dárejede jawınger xalıq ekenligin, xalıqtıń sonday dárejede batır hám mártlikke toil júrekleri bar eknligi maqtanısh etilgen. Sol ushında bul qatarlar xalıq arasında keń túrde taralıp aforizmlik qatralarǵa aylanıp ketken desek qátelespegen bolamız.

Ashtan toyǵan bayımas,

Qansha baxtı qonsa da ,

Kátquda bolıp jarımas,

Qansha juwırıp jelse de

(“Kórgende bolar kewlim xosh”).

Bóri ataǵın alǵanlar

Japalaq tishqan awlaydı.

(Xan qasında tóreler”).

Quw aǵashta sen muńli.

Adamqatta men muńli,

Aytisayıq , qobizim!

(“Qobiz tolǵawı”, áw).

Patshalar ótti dunyadan,

Bári tárezi bolǵan joq.

(“Xoja batır”).

Xan menen biyler turǵanda ,

Aytqanına kónbeseń,

Sibaǵań qanlı dare ken.

(“Aldıı-artım biyik jar eken”).

Bul aforizmlık qatarlar Jiyen jıraw dóretiwshiliginiń eń saralangan, eń úlgili qatarlarınan bolıp esaplanadı. Bul aforizmlık qatarlar házirgi kúnde de óz qunın hám áhmiyetin joǵaltpastan kiyatır. Jiyen jıraw shıǵarmalarınń tiykargı ideya – tematıkası xalıqtıń kúndelikli turmıs-tárizi, xalıqtıń jasaw jaǵdayı hám patsha – xanlardan kórgen zulımlıq hám aqap-aqıretleri menen baylanınlı bolıp kelgen. Sol ushında olardıń qunlılıǵı óz aldına. Xalıq bul qatarlardı jaqsı úyrenip, yadında saqlap, búgingi keleshek áwladlarǵa aforizmlık qatarlar halında jetkerip bergen.

Sonday – aq bunday keń jómiyeńhilikke belgili aforizmlık qatarlar Kúnxoja dóretiwshiliginde de salmaqlı orın iyeleydi. Mısalı:

Aqırı bir biziń talap keliser

(‘Saqań-aw’).

Alas at tabılsa barlıq el kósher

(“Jaylawım”).

Aspańǵa usharsań bolsa qanatıń,

Shad bolarsań, shadlı bolsa elatıń.

(“El menen”).

Ata-anasın kútpese,

Aytqanların hám etpese,

Ata-anam demese,

Jaman perzent nege kerek?

(“Nege kerek”).

Bul qosıqtıń kiris bóliminde shayır qanday nárseni bolsa da maqtaw, onıń adam turmısınıń talabın qalay qanaaatlandırıwǵa tiykarlanıwı kerek degen pikirdi ilgeriletti. Shayır qosıqtıń tiykargı mazmunı etip, eldiń jaqsı kúнге shıǵıwı ushın el qorǵaytuǵın perzenttiń, el basqaratuǵın basshınıń aldına qoyılatuǵın talaptı sóz etedi. Eldiń jaqsı perzenti bolatuǵın adam batır bolsın, hesh nárseden qorqpay kún

sayın ósip, belin bekkem buwsın, dushpangá qarsı taymay gúreske tússın, xalıqtıń kegin alsın, bunday islerdi islemese, ol eldiń hadal perzenti bola almaydı degen ideyanı alǵa súredi.

Atamnan qalǵan jún shanash,

Shanashqa da jarımadım

(“Jarımadım”).

Atım meniń xalıqqa málım,

Sorlılıqtan jetpes halım

(“Jarımadım”).

Ash bolmasań, miy ketpes,

Qarni toqta bolares

(“Sergizdan”).

Ármanda ólsem, meniń sózim qalırlar,

Keyingiler aqlımdı alırlar.

(“Ármanda”).

Adamniń reńi joq bolar,

Ármansız quwnaqlı hám de shoq bolar.

(“Ármanda”).

Ármansız adam joq, patsha bolmasa,

Baylar , molla, kátqudalar bolmasa,

Yáki dáwleti asqan sultan bolmasa,

Árman menen bul dunyadan óterseń.

(“Ármanda”).

Kúnxojanıń shıǵarmalarınan bunday aforizmlik qatarlardı kóplep keltiriwimizge boladı. Sebebi Kúnxojanıń dóretiwshiligi de xalıq turmısı menen tıǵız baylanıńta dóretilgen. Xalıqtıń talǵamın, olardıń oy – qıyalların júdá jaqsı túsine alǵan shayır xalıqtıń kewline unaǵan, olardıń ishki keshirmelerin sáwlelendire alǵan. Sol ushında bul qatarlar da aforizmlik xarakterge iye bolıp ketken dep biymálel ayta alamız.

Sunday-aq Ájınıyaz Qosıbay ulı tárepinen dóretilgen aforizmlık qatarlar tek qaraqalpaq xalqı emes, al tuwısqan xalıqlar tilinde de ayılıp kelingén. Máselen onıń: «Bul dúnyanıń kórki adam balası» dep aytıp ketken joqarıda kórsetip ótilgen ullı shayırlardıń sózleri sıyaqlı xalıq arasına sińsip ketken.

Adam ulı adam qádirin bilmese,
Onnan dúzde otlap júrgen mal jaqsı

(“Jaqsı”).

Ayralıq mayın ishálar ,
Yurtınan ayra túshánlar,
Daryadek qaynab yoshanlar ,
Kónlińde ummana meńzár.

(“Meńzár”).

Aqıllı yaxshınıń giynesi bolmas,
Yaman adam giyne tutsa ,umıtpas,
Atqa mingen bilán kátquda bolmas,
Yurttan asqan aqıl-xuwshi bolmasa

(“Bolmasa”).

Aqıyrda yaxshıdan pıǵıllar qashar

(“Ayrılsa”).

Algır qus xor bolar, baldan ayrılsa,

Er jigit xor bolar, maldan ayrılsa,

Jası alpıs úshke shıqqan mamalar,

“Baxtıń qara” deydi ,shaldan ayrılsa.

(“Ayrılsa”).

Aqmaq bolsa tuwǵan balań,

Ómiriń zimistangá megzer

(“Megzer”).

Ashıq-yarsız, búlbil gúlsiz,

Kiyik-shólsiz, sona-kólsiz,

Ziywar aytur :yurtsiz,elsiz,
Adam bir diywana menzer.

(“Kónilim meniń”).

Mine usı sıyaqlı aforizmlerdi klassik ádebiyatı wákilleri shıǵarmaları, xalıq dóretken basqa dóretpelerde de kóplep ushıratamız.

II BAP. KLASSIK SHAYIRLAR SHıǴARMALARINDA AFORIZMLERDıń QOLLANILIWI

2.1. Klassik shayırlar shıǵarmalarında aforizmlerdiń qollanılıw sheberligi

Kúnxoja Ibrayım ulı qaraqalpaq klassik ádebiyatınıń kórnekli wákili tuwılǵan waqıtı hám ómiri tuwralı bizge kelip jetken anıq maǵlıwmat joq. Sońǵı izertlewler boyınsha shayırlar 1799-jılı tuwılıp, 1880-jılı qaytis bolǵan.

Kúnxojanıń ata-anası erterekte qaytis bolǵan. Bul tuwralı ol óziniń «Ármanda», «Ne bodım» qosıqlarında jarlılıqtıń ústine jetimliktiń aqabı, sem`ya mashqalası qosılıp, óziniń ján-jaqlama turmıs qısqısına túskenin aytadı.

Bolajaq shayırlar jas waqtınan ómiriniń aqırına shekem qaraqalpaq jarlılıqlarınıń birewi bolıp awır turmıs bastan keshiredi. Usı awır turmıs onıń mektebi de, ómir haqqındaǵı biliminiń de, dúnyaǵa kóz-qarasınıń da keregi boladı.

Shayırlar ataqlı baqsı da boladı. Bıraq baqsıshılıq óneri shayırlarǵa baxıt alıp kelmedi. Ol ústem klass wákilleri tárepinen quwǵınǵa ushıray basladı.

Xalıqtıń sheksiz húrmetine hám isenimine iye shayırdı Xiywa xanı hám jergiliki hámeldar óz táreplerine tartıwǵa kóp háreket etedi. Hátteki usı maqset penen Xiywa xanı Mádemin Kúnxojanı qorlıq penen Xiywaǵa aldıradı. Bıraq Kúnxoja Xiywa saparında xandı maqtaw bılay tursın, onıń ózin aqılsız, xan hámeldarların-jallatlar dep bahalaytuǵın belgili «Umıtpaspan» degen xandı óltire maqaqlaytuǵın «Túye ekenseń» degen qosıqların jaqadı. Usıdan keyin shayırlar quwǵınǵa ushıraydı. Kúnxojanıń kúnshilik hám jarlıshılıq turmısı onıń ómiri

boyına dawam etti. Ol tuwılıp ósken jerinde de basqa tuwısqan xalıqlar arasında da sol turmıstı kórdı. Usı turmıs onı shayır da, sazende de, baqsı da etip shıǵardı.

Shayır ózi jasaǵan dáwirdegi turmıstın kartınaların hár túrli formada súwretledi. Bul súwretlewde ol xalqımızdın bay fol`klorlıq shıǵarmalarınan tvorchestvolıq túrde, ózinen basqa adam qaytalamaytuǵın etip sheberlik penen paydalanadı.

Ol ózınıń tvorchestvosında, sonday-aq shıǵarmalarınń formaları boyınsha da Ferdawsiy, Nawayı, Maqtimqulılardıń shıǵarmalarındaǵı bay tájriybege súyenedi, qaraqalpaq xalqınıń ishki turmısına baylanıńlı jańa lirikalıq shıǵarmalardıń formaların dóretti. Kúnxojanıń shıǵarmalarındaǵı qosıq túrleri oda, tárıp, arnaw-bular jer júzlik ádebiyatta bir-birine jaqın bolıp keledi.

Kúnxoja dóretiwshiligindegi tárıp qosıqları onıń «Jaylawım» qosıǵınan málím. Ol shıǵarmalarında turmısta bolǵan waqıyalardı ulıwmalastırıp juwmaq shıǵaradı. Bul belgili bir dáwırdıń talabınan kelip shıvqqan juwmaq bolıp tabıladı, sol juwmaq lirikalıq shıǵarmalardıń túri-tárıp penen beriledi. Táriptiń tiykarǵı belǵısı-turmıstaǵı hádiyselerdiń bayanlanıwı.

Kúnxojanıń tórlik yaki rubayı formasında jazılǵan qosıqlarında «El menen», «Meniń kúnim» shıǵarmaları kiredi.

Kúnxoja dóretiwshiliginde jeke mápten kóre ulıwma xalıqlıq, jámiyetlik máp artıqmash turadı. Jámiyetlik máptiń artıqmashılıǵı Kúnxoja dóretiwshiliginiń tiykarǵı ideyalarınń biri.

Jámiyetlik mápti qorgaw, húrmetlew sezimleri shayırdıń sotsiallıq kórsetiw, aqatlıq teńlik ideyaları menen ushlasıp jatadı.

Kúnxoja shıǵarmalarınń jáne de bir belǵısı-tuwılǵan elge súyiwshilik, xalıqqa xızmet etiw, ústem klasslarǵa óshpenlilik tuwxı menen toli ekenliginde kórinedi.

Kúnxoja shıǵarmalarınń stil`lik ózgeshelikleriniń biri-didaktikalıq shıǵarmalardı dóretkenliginde kórinedi. Xalıq ózınıń turmıs tájriybelerin, jas áwladqa aytajaq aqıl násiyatın usı didaktikalıq poeziyada bayan etken.

Onıń shıǵarmalarındaǵı aforizmler xalıqtıń tilekleri menen oy-pikirlerin bayan etedi. Misalı: «El menen», «Nege kerek», «Kórerseń» shıǵarmaları usınday jol menen jasalǵan:

Opasız dúnyada jol menen jasalǵan
Qápestegi sayrap turǵan búlbiller,
Dúnyadaǵı baǵıw-hárem shámenler,
Anıń ráwishi, kórki el menen.

Bunda ayılǵan hár bir pikir durıs, turmıs haqıyqatlıǵına sáykes beriledi. Onıń shıǵarmalarında biografiyalıq momentler ushırasıp, waqıyaǵa ózin hám tińlawshi aralastıradı. Misalı, «Kórermen», «Umtıpaspan». Allegoriyalıq súwretlew shayır shıǵarmalarında elewli orin iyelep, buǵan «Qızılqum», «Aq qamis» shıǵarmaları jatadı. Ol shıǵarmalarında teńew, epitetlerdi qollanıp, ústem toparlardıń zulımlıǵın, jawızlıǵın kórsetetuǵın teńew xalıqtıń awır turmısın adamgershilik minezlerin, tilekleslik sezimlerin bayanlaytuǵın epitetler bar.

Kúnxojanıń xalıq arasındalıq shayırılıq dańqın abıroyın ádebiyatshi ilimpaqlar durıs bahalalǵan. Ol xalıqtıń eń súyikli klassik shayırı.

Ájınıyaz Qosibay ulı 1824-jılı Moynaq rayonınıń «Qamis bóget» degen jerinde tuwıladı. Ájınıyaz jaslayınan oqıwǵa berilgen, ziyrek bala bolǵan. Ol dáslep Xojamurat iyshan medresesinde tálim aladı. Anası qaytis bolǵan soń oqıwı úziliske túsip, dayısı Elmurat axunniń qolında oqıydı. Ol jaslıǵında kóp medresede oqıw menen bir qatarda kóp kitaplardı kóshirip, belgili kátip boliwi menen de tanıla basladı. Ol áú-jasında Nawayınıń «Diywan»ın kóshirgen. Ol oqıwın Xiywa medresesinde dawam teiw ushin ashamaylı ruwınıń qazısı Toǵuz qazı menen molla Qoraqlardan járdem soraydı. Solay etip, Xiywadaǵı Shergazı xan medresesine oqıwǵa kiredi. Sońınan Qutlimurat ınaq medresesinde tálim aladı. Bul haqqında «Megzer» qosıǵında maǵliwmat bar. Házir Xiywada Qutlimurat ınaq medresesi aldında «bul medrese 1840-1844-jılları shayır Ájınıyaz Qosibay ulı oqıǵan dep jazılǵan. Medresede din sabaqları menen bir qatarda Nawayı, Hafız, Saadıy, Fıqulıy shıǵarmaları da oqıtılatuǵın edi. Shayır bul poeziya iyeleriniń

shigarmaların qunt penen oqıp, olardıń danıshpanlıq penen aytqan sózlerin óz xalqına jetkeriwdi maqset etti. Shıǵıs klassikleriniń ájayıp dástúrlerin úyrendi. Ájınıyaz hár qanday qıyınshılıqlarǵa qaramastan Xiywanıń Qutlimurat ınaq medresesin bes jilda oqıp tamamlan. Onıń medreseni tamamlap, óz eline qaytqannan keyingi Qazaqstandaǵı ómiri onıń «Shıqtı Jan» qosıǵında bayanlanǵan.

Shayır jasaǵan dáwirdeń poeziyalıq shigarmaların bir-biri menen salıstırıp qaraǵanımda barlıǵına tán qásiyet muzikalılıǵı bolıp keledi. Onıń shigarmalarında muxammas, tórtlik, arnaw usaqan shigarmasında muzika basım. Onıń shigarmaları fol`klorlıq hám Nawayı, Maqtımqulı, óziniń aldınıǵı qazaqlıq klassik ádebiyatshılarınıń shigarmaları menen únles bolıp keledi.

Shayırdıń 1960-1965-jılları shıqqan toplamlarında qosıqlarınıń qırıqqa jaqın arnaw, basqası rubayı, tórtlik, muxamme hám kúndelikli turmısqa baylanıslı shigarmaları esaplanadı.

Arnaw-hár qıylı hádiyseni yaki adamlardıń minezin, kelbetin belgili sotsiallıq poeziyadan turıp, súwretleytuǵın lirikalıq shigarma. Ájınıyazdıń arnaw janrındaǵı muxabbat temasına arnalǵan. Onıń arnawlarında adamgershiliktiń eń joqarǵı kriteriyası adamnıń qádirin biliw, doslıq, durıs sózililik hám muxabbat temasındaǵı waqıyalar súwretlenedi. Arnawdıń ǵázelden ayırmashılıǵı, ol tórt qatarlı hám dıdaktikalıq formada boladı. Arnaw janrındaǵı shigarmalarda adamlardıń minez-qulqın normaları, ádeplilik, namıs, adamgershilik, turaqlılıq pazıyletleri ideal etip kórsetiledi. Misalı:

Jamannıń jaqsınıń sorasań parqın,
Aspan-jer arası kóp jaqın,
Jaman qatın biyxar eter elatın,
Sóylegende jaqsı menen teń bolar.

Ájınıyazdıń kópshilik qosıqları shayır ishqı-muhabbat temasın sóz etedi. Barlıq shigarmalarında intıqarlıq belgileri kórinedi. Bunda yardıń gózqallığı, onıń

shayırğa bağısh etken tásiri, yardın zulımlılıǵı, opasızlıǵı shayır shıǵarmaların mazmunin quraydı.

Shayır shıǵarmalarındaǵı eń tiykarǵı nárese-adamdi tanıw, adamnıń jaqsı minez-qulqıların ideallastırıw bolıp tabıladı. Sonlıqtan ol barlıq shıǵarmalarında haqıyqat ómırdı, dúnyanıń kórki adam bolǵan ómırdı jırlaydı. Adamǵa bolǵan sheksiz isenimdi, adamnıń qádirin biliwshilikti maqset etip qoyadı. Onıń muxabbat temasındaǵı qosıqlarındaǵı belgi Yar obrazı. Usı obrazdı súwretlewde hár qıylı kórkemlew qurallarınan paydalanıladı. Súwretlewdiń original formaların izleydi, dástúriy teńew hám epitetlerden paydalanıladı. Qaharmanlar ay, juldiz, peri siyaqlı sózler menen beriledi. Yardın júzin quyashqa, ayǵa uqsatadı. Yardın kirpigi-gózewli oqqa, qanjargá, nishterge, erını-ǵumshaǵa, lalaǵa, yaqutqa, boyi-sárúi aǵashqa, kózi-qara, tısı-merwert, júzinde qalı, qası-jańa tuwılǵan ayǵa megzetiledi dep beriledi. Usı gózqalǵa shayırdıń ózi ashıq. Ol mudami ishqıpazlıq áserinen eki búgilgen qáddinde kórinedi.

Ájınyazdıń shin máninde shayır dep tanıtatuǵın jáne bir belgilerdiń biri- ózi jasap turǵan qamanınıń sotsiallıq teńsizligin kórsetiw boldi. Óz dáwirniń turmısı menen tanıs shayırga óz dóretiwshiliginde el-xalıqtı súyiw sezimleri menen toli shıǵarmalar dóretiw kerek boldi. Onıń «Ellerim bardı», «Ayrılsa» qosıqları patriotlıq sezim menen suwǵarılǵan. Bularda shayırdıń ómirine baylanınlı waqıyalar da súwretlenedi.

Shayır shıǵarmalarında lirik qaharmanniń obrazında shayırdıń turmısqa bolǵan hár qıylı sezimleri, oyları súwretlenedi. Hár bir shıǵarmasında turmıstaǵı waqıyalardıń birewine yaki bir neshshesine ózınıń qatnasın bildiredi. Shayırdıń «Kerek» qosıǵında lirik qaharmanniń maqsetleri kórinedi. Onıń «Shıqtı Jan», «Nurqada», «Boqataw» qosıqlarında tuwılǵan elge súyiwshilik jatadı. Shayır «Kerek» qosıǵında dáwir teńsizliklerin qatti áshkaralaydı.

Shayırdıń muxabbat lirikasına: «Gózqallar», «Ayrılsa», «Megzer», «Bir janan», «Blmasa», «Kerek», «Beri kel», «Áy álip», «Sáwdigim», «Túser», «Hár Kim seniń yarıń bolsa», «Áy názálimler» hám t.b. qosıqları qaraqalpaq lirikalıq

poeziyasınıń marjanları. Ájınıyaz shınında da muxabbat lirikasınıń sheberi. Ol hár bir qosıǵında adamnıń ómirine bolǵan úlken muxabbat penen jasawın joqarı sheklerge kóteredi.

Shayırdıń «Boqataw» poemasını onıń Watan haqqındaǵı sezimleriniń jiyintıǵı dep qaraw múmkin. Poemada 1858-1859-jılǵı Qońrat kóterilisi sóz etiledi. Qaraqalpaqlardıń Xiywa zulımlıǵına qarsi ekinshi milliy gúresi, Qońrat biyi Qulmurat penen Xiywa ámeldarlarınıń shawıp óltiriliwi menen baslanadı.

Ájınıyazdıń «Boqataw» poeması usınday qanlı waqıyaǵa qurılǵan. Shayır bul poeması arqalı óziniń Watanına, xalqına bolǵan muxabbatın dushpan qolında bende bolǵan eldiń ahuwqarın bayan etken.

Qaraqalpaq klassikalıq poeziyasınıń qalıplesiwine hám rawajlanıwına, ulıwma qaraqalpaq xalqınıń ruwxıy ómiriniń, sana-seziminiń ósiwine belgili dárejede úles qosqan shayırlardıń biri Ótesh Alshinbay ulı bolıp tabıladı.

Ótesh Alshinbay ulı áhgh-jili Kókózek boyında tuwılıp, 1902-jili qaytis bolǵan.

«Atım Ótesh, babam atı Jiyendi, Xalıqqa sózi úlgi bolǵan emes pe?» – degen qatarları arqalı shayıır Jiyen jırawdıń aqlıǵı ekenligin, bunnan tisqari Óteshtiń Kúnxoja shayırdıń qartayǵan waqıtlarında, al Ájınıyaz hám Berdaq shayırlar menen qamanlas bolǵanlıǵın shayırdıń «Ótti dúnyadan» degen qosıǵı arqalı bilemiz.

Ótesh shayıır dóretiwshiliginde ózi jasaǵan qamangá kóz-qaras, hayal-qızlar teması, aqıl-násiyat qosıqları menen satıralıq qosıqları tiykarǵı orindi iyeleydi.

Ótesh jasaǵan qamanda ápiwayı xalıq eki tárepleme qısımdı kórip jasadı, bir tárepten Xiywa xanlıǵınıń, ekinshi tárepten jergilikli feodallardıń qısımi boldı. Xalıqtıń awır turmısı shayırdıń «Kórdim», «Dárkár», «Árman menen», «Kók ózek» qosıqlarında jırlanadı. Misalı, «Kórdim» qosıǵında:

Adamqat emes birdey,
Bazı birewler taqa gúldey,
Bıraqlar bay, biraz gedey,

Dúnyadağı bárshesin kórdim.

Ótesh shayır satıralıq qosıqlarında da ózi jasagan qamannıń teńsizliklerin, jergilikli baylardıń topas xarakterlerin áshkaralaydı. Onıń satıralıq shıǵarmalarına «Yańlıdı», «Nuratdin», «Shermende», «Izimbet» qosıqları kiredi. Bul shıǵarmalarda sıqmar baylar menen xalıqtı aldagan din iyeleriniń unamsız háreketleri áshkaralanadı, shayır adamlardı eki topaǵa bólip karaydı, miynetkesh xalıqtıń esabınan kún kóretuǵın adamlardıń jaman qásiyetleriniń ústinen kúledi. Máselen, «Shermende» degen qosıǵında tórt jigitti jumsap, olardıń miynet haqısın tólemey onıń ornınan tek pátiyasın bergeni, al jigitlerdiń barlıǵınıń shańaraǵı qısı menen aqap kórgenligin, bul hádiysege Óteshtiń ashıwı kelip tómendegishe qosıq qatarları payda boladı:

Alaradı eki kóziń,
Biljıraydı aytqan sóziń,
Qalay-qalay bul mineziń,
Haqısın bergil shermende.

Óteshtiń úgit-násiyat qosıqlarında da turmıs tájiriybeleri anıq kózge taslanadı. Qosıqlarda tiykarınan unamli, unamsız, batır hám qorqaq, aqıllı hám aqılsız adamlar arasındaqı gúres sóz boladı. Sonıń menen birge adamgershiliktiń normaları belgilenip, hár qanday adamdı ádep-ikramli, hadal, hújdanli bolıwǵa shaqıradı. Máselen, «Bolar», «Qarız alma», «Ur», «Sáwmeymen» qosıqları aqıl-násiyat qosıqları qatarına kiredi.

Jaqsı menen júrsen uqaq jollarǵa,
Ólgenshe qádirdan hám damiń bolar,
Jaman menen shıqsan uqaq jollarǵa,
Jábiriw-japaǵa kómekshi bolar.
Yaki shayırdıń «Qarız alma» qosıǵında:
Xanǵa barsan arız jaman,
Mollaǵa barsan parız jaman,

Bayğa barsañ qarız jaman,
Úshewinen qarız alma.

Bul jerde tek qarız almaw emes, al adamlardı taqa, pák bolıwğa shaqırıw ideyaları bar.

Ótesh shıǵarmalarında hayal-qızlar tematıkası baslı orındı iyeleydi. Shayır ózi jasaǵan qamandaǵı qızlardıń bas erkinliginiń joq ekenligin óz shıǵarmalarında jırlaydı. Onıń «Gúlziyba», «Qızlar», «Hayran etti» shıǵarmaları bar. Ótesh qızlarǵa baxitli qamannıń keliwin árman etedi:

Qız kámalǵa kelip dáwranlar súrse,

Dúnyada shad bolip ráhátin kórse,

Kewli súygenine wádesin berse,

Ármanı joq bul dúnyada qızlardıń.

Hayal-qızlardıń ishki sezimleri, olardıń dúnyǵa kóz-qarasın belgilewde shayırdıń «Hayran etti» poeması baslı orında turadı.

Solay etip, Ótesh shayır qaraqalpaq ádebiyatın tematıkalıq jaqtan bayıttı, obraqlar dúnyasınıń keńeyiwine salmaqlı úles qostı. Onıń da bir neshe qosıqları, ásirese, dıdaktikalıq shıǵarmalarında aforizmlerdiń eń jaqsı úlgeri sáwlelengen.

2.2. Watan súyiwshilik temasına arnalğan aforizmlik qatarlar

Hár bir shayırdá tuwılğan jer sezimi - Watan tusınıgı oğada keń mánilerde jırlanadı. Tuwılğan jersiz shayır bolmaydı.

XIX ásirdegi qaraqalpaq poeziyasında ana watandı jırlaw tiykargı tema bolıp kelgen. Qaraqalpaq shayırları atı shıqqan sulıw qızlardı, el basqarğan ataqlı biylerdi, eldiń namısın qorǵağan ataqlı batırlardı, kindik qanı tamıp tuwılğan jerin ózleriniń kóplegen qosıqlarında maqtanış penen jırlap ótken. Kúnxoja dóretiwshiliginde Watandı jırlawshı, onı táriyplewshi aforizmlik qatarlar sheberlik penen jumsalğan. Olardıń ishinde Kúnxojanıń tuwılğan jer, watan sezimlerin suwretlewshi qosıqlarına „Jaylawım“, „El menen“, „Qızıl qum“ „Shalıqlap maqsetli jerge jete almay“ t.b. qosıqlarında paydalanǵanın kóremiz. Bul qosıqtıń kópshilik qatarı házirgi kúnde xalıqtıń yadında qalan hám aforizm sıpatında sińisip ketken. Mısalı:

Aspańǵa usharsań bolsa qanatıń,
Shad bolarsań, shadlı bolsa elatıń
Xalqın menen bolsa tilek muradıń,
Kewliń shadlanadı uqaq el menen.

Gáziyne toolısı altın-arshanıń,

Háwli –hárem jáne bağı-baqshanıń,
Xalıqtı sorap turǵan xan hám patshanıń,
SHalıqıǵanı ǵárip-qáser el menen.

(“El menen”).

Bul qatarlarda Kúnxoja xalıqtıń, barlıq adamlardıń jámiyet penen, tuwılıp ósken eli menen ǵana ómir súre alatuǵının aytadı.

Alasat tabılsa barlıq el kósher

(“Jaylawım”).

Eki jaqtı teń kórmese,
Duwri ádillik bermese,
Xalıq tatqandı tatpasa,
Kátqudalar nege kerek?

(“Nege kerek”).

Eldi jawlardan baqpasa.

Quri batır nege kerek?

(“Nege kerek”).

Jaqsınıń xalıq erer qalmay keynine
Jamannan bas bolsa, bastı xor ayler

(“Bastı xor áyler”).

Sonıń menen birge Kúnxoja xalıqtı, tuwılǵan jerdi mázi jırlamaydı, al onıń basına túsken kúlpetti ózını dep esaplaydı, xalıqtıń táǵdirine janı ashıydı. Sonıń ushın ol eldi jawlardan qorǵaytuǵın batır, xalıqtı ádillik penen basqaratuǵın el basshıları bolıw ideyasın da tuwılǵan jerdi súyiw ideyası menen baylanıntıradı. Eldiń ǵamın oylanatuǵın perzentlerdi tárbiyalawǵa kewil bóliw kerekligin alǵa qoyadı.

Ájınyaz shayırdıń Watan temasında jazılǵan qosıqları óz aldına bir dúnya. Bul qosıqlarında shayır tuwılǵan jerge baylanınlı mazmundaǵı aforizmlerdi de qollanadı. Kópshilik xalıq arasında belgili bolıp ketken «Boqataw» poemasında shayır:

Jer hám el bilendur, el hám jer bilen,
Jersiz eldiń kúni dárbe-dár bilen.

(“Boqataw”),

Sonday-aq,
Hákimniń ózine Mısırdı jayı

(“Jaqsı”).

- degen qatarları Watandı ulıǵlawdaǵı eń ájayıp aforizm sıpatında jaslar tárbiyasında úlken áhmiyetke iye.

SHayırdıń „Ellerim bardı“ qosıǵı usılay tuwıladı. Rasında da tuwılǵan jersiz shayır bolmaydı. Watansız adam da bolmaydı. *er bir adamnıń jureǵınıń terinde mangı baxıy saqlanatuǵın jeri, eli boladı. Bul onıń tuwılǵan jeri, kindik qanı tamgan xasıl topraǵı-mine usı muzeddes sezim Ájınyaz shayırdı júde kórkemlik penen beriledi.

Ashız yarsız, bulbul gulsız,
Kiyik shelsız, sona kelsız,
Ziyuar aytar jurtsız, elsız,
Adam bir diyuana menzer.

Ájınyaz shayır poeziyasında Watan teması jatsa bagdarlarda kórkem obraqlarda ayrızsha keterinki ruux penen jırlanadı. Duniyadaǵı demme nerselerdiń eń qádirleytuǵın eń qádirleytuǵın nersesi, erkin nepes alar jeri mekanı-watanı bar. SHel-kiyiktits watanı, kel-gaz-uyrektin ganzıldasıp oyın quratuǵın mekanı. Al ashız yarsız, bulbul gulsız emir sure almaytuǵınınday ez Watanı boladı, watansız ol diyuanaga megzeydi. SHayırdıń oy-pikirleri usılay tereń filosofiyalıq bagdarda tusınıledi. SHayırdıń tuwılǵan el obrazın dazılı reuisthen ılawıylas- tıradı. Ol

qamanında dunyadagi eń deuletti adam - ez eline erkin gezip jurgen mekanı, jeri, eli bar, ez watanı bar adam - elge patsha bolgan sultan menen teń deydi shayır. Hár kimniń tuwılǵan jeri Mısır shederi ekenligin ogada tereń ugındıradı.

Hár kim ózınıń elinde,

Dauletli sultanga megzer.

Jene bul oyların jetilstiredi.

Hár kim ez elinde teńi tusında,

Yigit qádiri bolmas elden ayrılsa

„Ájınıyaz ózınıń sheriyat dunyasın ezi tuwıp, parwaq etken uyasınan baslaydı - dep jaqadı izertlewshi X.Xamidov. Ogan ruudıy yosh, dóretıwshilik qanat bagıshla- gan tiykargı derek eń aldı menen oshagınıń bası, aulı onnan arı qaray etek jayıp jaylasqan qaraqalpaq úlkesi óz elin, óz Watanıń, óz xalqın, onıń álwan qásiyetlerin teriyplegen qosıqlarınan baslangan. SHayırdıń dóretıwshiligın izbe-izlik tártip kóz-qarasınan baqlaganımızda onıń patriotlıq temadagı tuńǵısh dóretpeleri ekenligin anlawga boladı /147-bet/. Óz xalqınıń turmısı menen quwanış, qaygıları menen ogada tıgız baylanıńıp, xalıq penen arız-ermanları menen birlesip ketken shayırdıń shın patriotizm ideyasındagı qosıqlarınıń biri „Ellerim bardı“ shıǵarması bolıp tabıladı. Bul qosıqta shayırdıń qaqaz eline talap islep jurgen waqtında jazılǵan, qosıqtıs tiykargı ideyası ózınıń tuwılǵan jerin, onıń sulıw tebiyatın, zısların, jigitlerin dem eń jaqsı milliy desturlerin, urp-edetlerin, milliy xarakterin kennen tanıntırıwdan ibarat. Bulardıń biri tereń maqtanış sezimleri menen jazılǵan. „Onda qaraqalpaq topraǵında esetuǵın hetteki sutılmek, gewirek, qan shiye qusagan jabayı sheplerdi de shayır mıyız tartıp qulıp otırıp, jude bir tatlı jemıs sıpatında inkar bolıp teriypleydi.“ - dep jaqadı shayır I.Yusupov. Óz xalqın maqtanış etkende, Ájınıyaz aldı menen xalıqtın birligin, edepligin kezde tutadı. Qosızta xalıqtıń mertlik deásturleri keń turde sez etiledi. Shayır der qanday zulımlıqqa, óziwshi likke, eki juzlilikke qarsı guresken xalıqtın batır ulların kóz aldında tutadı. Jaylawım Urganış, arqası -teńiz,

Jaurını qazpaqtay malları semiz.

Ruxsatsız bir-birine salmas iz,
Birlikli Konirat ellerim bardı.
Ótirikti ras etip aytpagan,
Tuwrı sezdi bas keńe de qaytpagan,
Nemedemdi dasla joldas tutpagan,
Atı qaraqalpaq ellerim bardı.

Bul qosıqta shayır ulıwma qaraqalpaq xalqınıń atınan sóyleydi, ózınıń sol xalıqtın bir milliy wákili retinde tanıadı. Jene de ol tek óz xalqın gana ay tıp sheklenbeydi, qosıqta Putkil Xorezm oypatın ez Watanı sıpatında maqtanış etedi. Usı bagdarda shayır kellerin, jerin, sulıw tábiyatın, qusların dem ósimliklerinde solar menen birge jawga qarsı gureske taq turatuǵın paluanların, batırların dem sulıw, iybeli qızların sheber súwretleydi. Ájınıyaz tvorchestvasındagı Watan tuyǵılarınıń tereń sáwlelenıwin shayır.

Ájınıyaz dóretpelerindegi watan, tuwılǵan eldi súyiw ideyalar shın ıshzı muxabbat, bir-bireudi qádirlep suyıp bekkem shańaraq bolıw, ayrıalıqtın dártlerin awlazqa taslaw-bul shatsaraztın buzılıw bul ez uyinen ayrılıw demek-bul elinen ayrılıw usagan mangi baxıy yosh, baxıt bagıshlaytuǵın - watanınnan ayrılıw dep tusındırıp, bunı kórkem obrazlı kórınisler menen „ hárrelerdiń uyasınıń buzılıp toz-toz bolıwı” menen salıstırıp súwretlep beredi.

Yarınan ayrılgan biygana bolar,
Elinen ayrılgan diywana bolar.
Hárreler ushıban parwana bolar,
Uyası buzılıp paldın ayrılsa.

Tuwılǵan el sezimleri shayır jureginde tıǵız tuwısqanlıq, shatsaraqtagı baurman adamlardıń birliği menen de belgilenetuǵınlıǵın ayqın anlatadı. Tuwısqanlardıń birliği, tatıwlıǵı kushli bolsa bul watan birliginiń saqlanıwı, eldiń tınıshlıǵı ekenligin uqtıradı.

Hár kim ez elinde teńi tusında,
Yigit qádiri bolmas elden ayrılса.

„Ayrılса“

„Ájınıyazda “ watandı súyiw watan ayralıǵı, sagınısh sezimleri basqa shayırlarǵa qaraganda nayatıy kushli - dep jaqadı shayır Ibrayım YUsupov. Ol watan sagınıńhına zelem tebirentkende, detteki sutılmekler „j^álına ush ret miyualap“, „qırında qızarıp pıskın gewirekler qawınday maqalı jemiske“aylanadı. Ol hesh qayda óz eliniń qızlarınday sulıw qız-jıwan, óz eliniń jigitleridey goshshaq jigit „taba almaydı“. Jas qwladtıń watan súyiw, aqamatlıq sezimlerin tárbiyalawda Ájınıyazdıń qosıqları ogada badalı qadriyat bolıp tabıladı. (19- bet)

Shayırdıń bulardan basqa eldi, jerdi súyiw-patriotlıq temadagı jazılǵan qosıqlarında tuwılǵan jer, watan haqqında , onıń ayrızshalıq larıf haqqında eń jaqsı pikirler juzege keledi. Ájınıyaz óz eliniń adamlarınan baslap, olardıń tereń húrmette, izzette ekenligin, bilmililigin ogada maqtanısh penen judá kórkem súwretlewler menen beredi. Máselen „Bardur“, „Bardı“qosıqları usınday. Bunday dóretpelerinde Ájınıyaz qaraqalpaq eliniń, jeriniń gezqalıǵın, suuınıń, keliniń, shóliniń tábiyatınıń sulıwlıǵın, baylıǵın, hawasınıń jaqsılıǵın, batırlarınıń, dana alımlarınıń, ulamaların, miynetkesh diyxanlarınıń bar ekenligin qaldırmaı jırlaǵın. Qaraqalpaq xalqınıń Xiywa xanlıqları menen esaplasatuǵın qolında móri bar, abroylı, atınıń qızıǵı bes juz somnan bolǵan bolıs biyleriniń bar ekenligin aytadı.

Giyne qılıp jurtti taslap ketkennen,
Qádiriń bilmes jerde xızmet etkennen,
Jat ellerde músapirlik shekkennen,
Urıp-sóǵıp qorlasa da el jaqsı.
Elinen ayrıılǵan diywana bolur,
Yarınan ayrıılǵan biygana bolur,
Hárreler ushuban párwana bolur,

Uyası buzilip, paldan ayrılsa.

(“Ayrılsa”).

Er yigit qayğıw yeb kúnda qan ishár,

Nesib ayra tushib, eldiń ayrılsa.

(“Ayrılsa”).

Er yigit qolında malı bolmasa,

Yalganshıda óz teńinen kem bolur.

(“Yigitler”).

Qádirin bilmes tuwǵan eldiń,

Parqın bilmes altın, zerdiń,

Qádirin bilmes naǵız erdiń,

Basına is túspegenshe ń

(“Arjaǵında bolmaǵansha”).

Qumartıp tegin aqshaǵa,

Adamdı kómip paqshaǵa,

Xalıqtı sorǵan patshaǵa,

Kúnde-kúnde urıs kerek.

(“Kerek”).

Hárkim ózınıń yurtında

Dáwletli sultana meńzer

Ótesh qosıqlarında tuwılǵan jer temasın jırlawshı aforizmleri xalıqtıń, eldiń arın arlaw menen baylanınlı. Xalıqtıń táǵdirine janı ashıwshılıq, xalıqtı awızbirshilikke shaqırıw sıyaqlı pikirler orın alǵan.

Jigitler birikseń almas tawıń joq,

Jigitler birikseń almas jawıń joq.

SHayır aytar ádalatlıq qamandı,

Bıraqlar gózleydi bası amandı

(«Bolar»)

Ótesh aytar haqlıq sózdi,

Xalayıqqa doslıq sózdi

(«Qarız alma»)

Ulıwma alganda klassik shayırlar shıǵarmalarında tuwılǵan jer temasına arnalǵan aforizmlik qatarları mazmunı tereńde ekenligin kóremiz. Bunda tuwılǵan jerdi qádirlew oǵan hadal xázmet etiw insaniylıq wazıypa sıpatında qaraladı. Óz elińdi, tuwǵan topıraǵıńdı qádirlew arqalı húrmetke erisıwdiń úlgısın kórsetedi. Tuwılǵan jerge sadıq bolıw, jat ellerde onı saǵınıw insaniylıq tuyǵılardıń biri sıpatında kórsetiledi. Tuwılǵan jerge, Watanǵa barlıq waqıtta hadal xızmet etiwge shaqıradı. Olardı qorgaw eń joqarı mártlik ideyalar shıńına kóteriledi. Demek, bunday tereń ideyalar búgingi kúnimizde de qádirlenip, keleshek jaslar ushın, olardıń tárbiyası ushın bunday aforizmlik qatarlar yad bolıp kele beredi.

2.3. Dıdaktikalıq mazmundağı qosıqlarında aforizmlerdiń qollanılwı

XIX ásirdegi qaraqalpaq poeziyası aqıl-násiyat mazmunındağı lirikağa bay boldı. Qaraqalpaq shayırları xalıq dıdaktikalıq poeziyasınıń, Axmet Yassawıydıń, ásirese Maqtımqulınıń jolınan barıp, násiyat qosıqların jazıwdı ózlerine úrdıs etip aldı. Nátiyjede aqıl-násiyat qosıqları óz aldına úlken bir lirikalıq janrğa aylanadı. Haqıyqatında da XIX ásirdegi klassik shayırlarımız Kúnxoja, Ájınıyaz, Berdaq hám Óteshtiń dıdaktikalıq mazmundağı qosıqlarınıń dóretiliwine erte dáwirlerdegi dınıy ádebiyatlardıń hám danışpan shayırlardıń miyraslarınıń tásiiri az bolmadı. Usı miyraslardı ruwxıy azıq hám tirek etken qaraqalpaq shayırlarınıń dıdaktikalıq qosıqlarında oǵada zárúrli hám áhmiyetli máseleler qozǵaladı.¹⁰ Kúnxoja shıǵarmalarında da bunday temadağı aforizmlik qatarlar júdá kópshilikti quraydı.

Yaqshi dosǵa bergil nanıw-shórekin,

Qaytarmas sózinıń bolsa kerákin,

Bazı nákaslerge berán kórákin,

Kúnindá bir pulsha minneti bolmas.

(“Bolmas”).

Yaxshını páxim áyle sózláǵan sózdin,

¹⁰Турдыбаев Қ. Дидактикалық шығармалар–руўхый байлығымыз. Нөкис. «Билим», 2009.

Yamanniń parqı yoq,kóz birlá yuzdin.

(“Bolurmi”).

Yaxshınıń bir sózi mánawıyát taji,

Yamanniń bir sózi záhárdiń ashshi

(“Bolmas”).

Yaman bolsa quriyadiń,

Shıqmas dunyada hesh adiń

(“Yoqti”).

Aqırı bir biziń talap keliser

(“Saqan-aw”).

Ata-anasın kútpese,

Aytqanların hám etpese,

Ata-anam demese,

Jaman perzent nege kerek?

(“Nege kerek”).

Ash bolmasań, miy ketpes,

Qarni toqta bola res

(“Sergizdan”).

Adamniń reńi joq bolar,

Ármansız quwnaqli hám de shoq bolar.

(“Ármanda”).

Ármansız adam joq, patsha bolmasa,

Baylar , molla, kátqudalar bolmasa,

Yákid áwleti asqan sultan bolmasa,

Árman menen bul dunyadan óterseń.

(“Ármanda”).

Basıńnan keńe miyińiz,

Ashılar sonda júzińiz

(“Sergizdan”).

Bıraqlar jetimniń haqın jep shalqır,
Sen onıńday jetim haqın jep qoyma
(“Jetimniń haqın jep qoyma”).

Ġáriptlerde ázizlik bar, buzıq joq
(“Ólim”).

Dumanda jarıqtı kórermen bárha,
Shayıx xoja, harıp –talma, bel bayla,
Ólgenshe harıma, sóz aytıp shaġla,
Shaġlamasam, endi ısım kórinbes.
(“Kórinbes”).

Bul mısallarda insan hám onıń jaqsılıq is – háreketleri joqarı dárejege kóterilgen. Aqıllı adamnıń óz izine sóz ertpesten, jaqsı adamlardı óz izine erte alatuǵınday qásiyetlerin ulıǵlap, olardıń opılı hám isenimli bolatuǵınlıǵın aytadı.

Dıdaktikalıq ádebiyatta, onı rawajlandırıwda tirek bolǵan bir neshe derekler bar. Solardıń eń baslısı islam táliymatları, onıń talapların orınlaw. !lbette, islam táliymatları insandı jaqsılıqqa, tuwrılıqqa, insaplılıqqa, mehir-múriwbetlikke baǵdarlaydı. Jámiyettiń sotsiallıq jaqtan ázzi qatlamına dıqqat bóliw, ġárip qáserlerge, jetim-jesirlerge qol sozıw, olardıń jaǵdayların jaqsılaw ushın gúres-milliy klassikalıq ádebiyatta dıdaktikalıq lirikanıń baslı teması boldı. Sol arqalı adamlardı bir-birine miyrimli, adamgershilikli, qayır-saqawatlı bolıwǵa shaqıradı. Bunday qatarlardaǵı aforizmge aylanıp ketken pikirler Ájınıyaz shıǵarmalarında kóplep ushırasadı.

Jaqsıǵa mal menen jaman teń bolur,
Jaman kónil jaqsılardan kem bolur,
Er jjigitler óz teńinen kem bolur,
Aydar malı, miner atı bolmasa.
(“Bolmasa”).

Jamannan jaqsınıń sorasań parqın,
Aspan, jer arası andın kóp jaqın,
Jaman qatın biyqar eter elatın,
Sóylegende jaqsı menen ten `bolur.

(“Yigitler”).

Jaman qatın kún-tún gezer elatın,
Bayı sapar shıǵıp keńe bir jeti
(“Hárkim xatam bolur panıy dünyada”).

Adam ulı adam qádrin bilmese,
Onnan dúzde otlap júrgen mal jaqsı
(“Jaqsı”, áǵǵ).

Ayralıq mayın ishánlar ,
Yurtınan ayra túshánlar,
Daryadek qaynab yoshanlar ,
Kónlińde ummana meńzár.
(“Meńzár”).

Aqıllı yaxshınıń giynesi bolmas,
Yaman adam giyne tutsa, umıtpas,
Atqa mingen bilán kátquda bolmas,
Yurttan asqan aqıl-xuwshı bolmasa
(“Bolmasa”).

Aqıyrda yaxshıdan pıǵıllar qashar
(“Ayrılsa”).

Algır qus xor bolar, baldan ayrılsa,
Er jigit xor bolar, maldan ayrılsa,
Jası alpis úshke shıqqan mamalar,
“Baxtıń qara” deydi, shaldan ayrılsa.
(“Ayrılǵa”).

Aqmaq bolsa tuwǵan balań,

Ómiriń zımistangá megzer

(“Megzer”).

SHayırdıń dıdaktikalıq pikirleri ózi jasaǵan jámiyetlik turmıstıń ózgesheliginen kelip shıǵıp rawajlandı. Materiallıq jaqtan bay bolǵanı menen ruwxıy dúnyası jarlı adamlar júdá kóp. Sonlıqtan, shayır birinshi gezekte insanıylıqtı, bir-birewge múriwbetlikti joqarı bahalaydı.

Ashıq-yarsız, búlbil gúlsız,

Kiyik-shólsız, sona-kólsız,

Ziywar aytur: yurtsız,elsız,

Adam bir diywana meńzer.

(“Kóńlim menin”).

Ádebsız ,árkánsız biypaxım qızdıń

Xoshroy bolmaq bilán janan bolur mı?

(“Bolur mı”).

Álip qáddim dáldek bolip búgildi,

Kózlerimnen qanlı yashım tógildi,

Jol boyına úyilgen hasıl yugimdi,

Baqarǵa eltkendey kárwan bolmadı.

(“Dáwrán bolmadı”).

Bazı waqta kárwan yoldan adashar ,

Yolin bilgen kárwan bashı bolmasa

(“Bolmasa”).

Bahası joq hasıl qattıń,

Parqı kándur aqamattıń

(“Arjaǵında bolmaǵansha”).

Bash-bashına bolip puqara toqar,

Hár yurttıń patshası ádil bolmasa

(“Ayrılса”).

Birewde pitken aqıl,

Juqpay keter surtken aqıl,
Oydağını bilip bolmas,
Buringıdan qalğan naqıl.

(“Bárshe birdey bolğan emes”).

Bir shopan dástine tússe bir almaz,
Shaqmaqqa harj et ,qádrin ne bılsın.
Qarazban qolına tússe algır baz,
Qanatın qayırar, qádrin ne bılsın.

(“Ne bılsın”).

Bul dunyanıń ısı ólgenshe pitmás,
Qaldıń yuragimda , armanıy dunya

(“Ármanıy dunya”).

Bul dunyanıń kórki-adam balası

(“Ayrılsa”).

Bulbildi qar etip shayda gúllara,
Májnúndek aydaben shólden shóllara,
Nasıybim kóp shashıp ğayrı ellara.
Shóplep boldim desem,tamam bolmadı.

(“Dáwran bolmadı”).

Qıran quslar kórse ushpaslar ańni,
Tuw quyırığı, qos qanatı bolmasa

(“Bolmasa”).

Qırman tayar waqta bermey shamalın,
Shamal berse , atar qırman bolmadı.

(“Dáwran bolmadı”).

Qısh aqrabı yaxshı ğayrı elattan,
Ğayrı elat yaxshı jaman quriyattan,
Jorgasız, júrissiz bir shaban attan,
Qos arbağa belli ógiz yaxshıraq.

Mal iyesin tabar, sóz tapsa júye.

(“Ellerim bar”).

Márt bilán námárdniń parqı

Bilinur máydan ishındá.

(“Ishındá”).

Márt bilán námártni ayırar sawash

(“Bolmasa”).

Mende watan boldi elatsiz qalğan,

Bağlarınan búlbil uship, qağ qonğan.

Ziywar der: dunyağa kelgenim yalğan,

Mende bir biyqayğı qaman bolmadı.

(“Dáwran bolmadı”).

Minnetli pal ashshi bolar záhárden,

Kúlip, oynap bergen qağara jaqsı.

(“Jaqsı”)

Muhábbat shop emes malğa salıwğa,

Gúl emes , qıs bolsa quwrap qalıwğa

(“Súygen yarım bar”).

Ol ájelni kórip bolmas ,

Aldın boljap bilip bolmas,

Bárshe maqluq birdey emes,

Bilmeske iqa berip bolmas

(“Bárshe birdey bolğan emes”).

Páziyet bilmegen nadan,

Tórt ayaqli malğa megzer.

(“Megzer”).

Sózlámákdin sózniń parqın bilmáğan,

Adam demak bilán insan bolurmı?

(“Bolurmı”).

Sózle há, búlbil zibanım,
Eki kelur qaman yoqti
Keter bir kún shiyryn janım,
Bu sózimde gúman yoqti.

(“Yoqti”).

Taxt ústinde turǵan ádil sultanlar,
Bir bayssha yoq sorar eli bolmasa.
Yúráklári at bashıdey batırlar,
Qatınsha yoq at-yaraǵı bolmasa.
(“Bolmasa”).

Tentekke-judırıq, májgúngá-urush,
Jilligá-tóbálásh, palwangá-tutısh,
Bedáwgá -yuwırish, buwdangá-yurish,
Yabıǵa hám quyırıq bilán yal kerák.

Adam balası bul ómirde aqıllı hám parasatlı bolıp jasawdı árman etedi. Sol sebepli tálim-tárbiya aladı, úgit – násiyatlar menen turmısqa baǵdarlaydı. Sonlıqtan bunıń túp tiykarı ata – ananıń aqıl – násiyatlarınan baslanıp, úlken danıshpanlardıń dıdaktikalıq qatarlarına barıp taqaladı. Olardı oqıp hátteki yadlap aytıp júremiz. Nátiyjede dıdaktika insan balası ushın mıtájlik desek boladı. Turmısta onnan úyrenbegen jaslar az. Usılardı esapqa alǵan halda dıqqat bólsek dıdaktika hár bir dáwir shayırlarınıń eń basıl temalarınıń biri bolǵan.

Ótesh lirikalarında dıdaktikalıq mazmundaǵı aforizmler jámiyettegi hayal-qızlardıń óz teńine qosılıwı, Ustaz-ulama qanday bolıwı kerek degen sıyaqlı máseleler átirapında. Onıń «Yańlıdı» degen qosıǵında

Bul qamanda adamlardıń,
Bırazı adam yańlıdı.
Bul qamanda adamlardıń,
Bırazı dońız yańlıdı.

Degen qatarlar ruwhıy dúnsı bay, aqıllı, bilimlı, tárbiyalı adamlar menen olarğa qarama-qarsı bolğan, tek materiallıq dúnyanıń kulına aylanğan insanlar obrazın usı aforizmge aylanğan qatarlarda sáwlelendiredi.

Dıdaktikalıq ádebiyattıń eń jaqsı úlğileri esaplangan YUsup Has Hajibtıń, A.Yugnakiydiń, A.Yassawıydiń, Maqtımqulınıń shıǵarmalarında adamgershilik, minez-qulıq ádetlerine dıqqat awdarıladı. Jaqsı pazıylet, jaman ádet, olar arasındaqı ayırmashılıq antiteqalıq súwretlew usılı menen beriledi. !sirese, Berdaq, !ımyaz lirikalarında bunday pikirler júdá tereńlesken.

2.4. Filosofiyalıq mazmundaǵı aforizmler

Klassik shayırlar dóretiwshiliginde turmısta bolıp atırǵan hesh bir waqıya, hádiyseler shette qalmaǵan. Filosofiya tábiyat, jámiyet, adam oyı rawajlanıwınıń ulıwma nıqamlılıqların úyreniwshi pán bolıp, sózlik ataması grek tilinde "**phileo**-súyemen", "**sophia**-qamanıń" degen sózlerden alınǵan.¹¹ Filosofiya barlıq adamqat oyınıń rawajlanıwı jemısı bolǵanlıǵı sebepli, dúnya haqqındaǵı pikirler, oylar barlıq insanlardı bir neshe dáwirlerden beri oylandırıp kelgen. Dúnya, adamqat, tábiyat haqqındaǵı bunday kózqaraslar shayırlar lirikasında ózgeshelik kórinińte beriledi. Olarda hár qıylı mazmundaǵı qosıqlarında aforizmlerden ónimli qollanıw arqalı tereń ideyada jetkerip bergenligin tómendegi mısallar tiykarında kóriwimizge boladı.

Kúnxojanıń lirikasında filosofiyalıq mazmundaǵı aforizmlerde lirik qaharmannıń hár tárepleme danışpanlıqqa iye obrazı ashılıp baradı. Obraz jasaw tarawında Kúnxoja dóretiwshiliginde usınday, hár tárepleme qırlılıqqa iye ulıwmalıq sıpattaǵı aforizmler dóretilgen. Bunday aforizmler kóbinshe shayırdıń filosofiyalıq oy juwırtıwınıń juwmaqları formasında beriledi. Mısalı:

¹¹ №осназаров №. Педагогика-психология терминлерини4 орысша-қарақалпақша тбсиндирме сөзлиги. "Билим", Нөкис, qoor, ir-бет.

Jańa edim hám gónerdim
(“Uıtpaspan”).

Yıǵlay-yıǵlay sorlı kúni keshedi
(“Ólim”).

Qolımnan malım ketkeli,
Ayrıldım jaqın dosımnan
(“Sergizdan”).

Maqtamadım atalıqtı,
Sóytip ettim qatalıqtı,
Ol hám etti jamanlıqtı,
Sol sebepten jarımadım.
(“Jarımadım”).

Malım barda qayǵım joq,
Kóylegim kók, qarnım toq.
(“Malım barda”).

Malın bolsa, sánín bar,
Sonda ğana kúniń bar,
Malsız úyler bolǵan soń,
Súyetuǵın kimiń bar?
(“Sergizdan”).

Mańlayına pitken malın bolmasa,
Astına minerge atın bolmasa,
Hám de qorań tolı qoyın bolmasa,
Joqshılıqtan ne qorlıqlar kórerseń.
(“Kórersen”).

Men oyladım sol waqıtta,
Xan aqılsız dep taxtta
(“Uıtpaspan”).

Men ólermen sózim qalar keynimde,

Sózim júrer neshshelerdiń tilinde

(“Saqan-aw”).

Kúnxoja qosıqlarında filosofıyalıq pikir shayırdıń dúnya tuwralı, jámiyet tariyxı tuwralı kóp oylanıp, tolǵawınıń nátiyjesinde kelip shıqqan. SHayırdıń lirik qaharmanlıq bul pikirlerin óz dáwiriniń jámiyetlik-siyasıy jaǵdayın ótken tariyxtaǵı eldi basqarıwdaǵı qolaysızlıqlardı bilgenligi hám oǵan tereń qayǵırǵanı esebepli bildiredi hám dúnyanıń gózqallıǵı, insanlardıń jasawı ushın qolaylı bolıwın qáleydi. Bunıń menen ol mámleketti, eldi basqarıwda hesh qanday basshı kerek emes, degen pikirdi bildirmeydi. Kerısinshe, insanıyat jámiyeti belgili bir orayǵa shólkemlesken bolıwı kerekligin, onı aqıllı, ádil shaxstıń basqarıp, turaqlı bólistirip otırıwın moyınlaydı. Bıraq, sol húkimdar xalıqtıń awhalı menen esaplasıp, onı tereń túsintuǵın bolıwı kerekligin uqtıradı. Mısalı:

Ómirinshe ólmegenshe taslamas,

Joldas bolsań uqaq jolǵa márt bilen.

(“El menen”).

Panalap jatarǵa úyiń bolmasa,

Úyińde isherge asıń bolmasa,

Kereǵıń waqtında tayın turmasa,

Birew kelse, jerge kirip keterseń.

(“Kórerseń”).

Perzentsiz muxminge til tiygizbeńler,

Perzentsizdiń kúni kesher qar bilen

(“El menen”).

Tóbelep et qılıp soysam,

Nasıbay pulı bolarmisań?

(“Túye ekensen”).

Uqaq jolǵa júrse, ólgenin bilmes,

Ġoshshaq jigit udayına qız bilen

(“El menen”).

Ulamağa kerek duwri sózlemek

(“El menen”).

Xalqımnıń xalıq bolıp xalıq boliwi,

Qarańǵı túnektiń jarıq boliwi,

Kókirektiń shadlıqlarǵa toliwi,

Talap eńe, hújim eńe el bilen

(“El menen”).

Xalqıńdı soras qalım patshalar,

Qassap yańlı kúni kesher dar bilen

(“El menen”).

Xalıqqa ádil bolmasa,

Jılaǵandı jubatpasa,

Xalıq tatqandı tatpasa,

Taxt iyesi nege kerek?

(“Nege kerek”).

Xalıqtı sorap turǵan xanıw-patshanıń,

Shalqıǵanı ǵárip-qáser el bilen

(“El menen”).

Xalıqtıń arın arlamasa,

Barı-joqtı barlamasa,

Ash hám toqqa qaramasa ,

Awan basshi nege kerek?

(“Nege kerek”).

Shayırlar sharq urar kórip qamandı,

Aytar ólgeninshe jaqsı-jamandı

(“Kim ediń”).

Shayır xalıqtıń sózin aytar

(“Bara almas”).

Yaman da joq bolmasın, begler,

Yaxshıǵa hám yaman kerek.

(“Kel, kel, xoja, óziń kel”).

Eski miyraslardan xalıq sanasına sińgen bul filosofiyalıq, obrazlıq úlgede kópshilik jaǵdaylarda dúnya túsınıǵı menen jeke adamnıń ótkinshi ómiri arasında teńlik mánısı júrgizilip keldi. Ótkinshi dúnya, ótkinshi ómir sıyaqlı birdey mánide túsınıldı. Bıraq bul bir adamnıń ómirinıń tamam bolıwı menen pútın dúnya tamam boldı, degen pikir emes edi, álbette. Bul tek ǵana máńgilik dúnyanı bir insannıń ómiri menen baylanıńtırıp túsınıwdıń nátiyjesi ekeni aydın. Sonlıqtan óter dúnya menen óter ómirdi máńgilik hárekettegi materiyanıń shıǵıs filosofiyasındaǵı simvolı bolǵan ushı-qayırı joq uqaq gúqar jol menen kóship, ketip baratırǵan kárwan menen teńew klassikalıq ádebiyatta filosofiyalıq obraz jasawdıń ónimli usılı bolıp keldi.

Biz Ájınıyaz shayırdıń qosıq qatarlarındaǵı aforizmlerde ómirdiń ótkinshiligi, dúnyanıń keńislik shegindegi simvolikalıq obrazı berilse, ekinshi bir qosıq qatarlarında dúnyanıń, ómirdiń waqıt shegindegi obrazı berilgenin kóremiz. Jáne de jaqsılıq hám jamanlıq, jáne ómirdiń júdá qısqa, sonlıqtan bir-birewdiń hám berilgen ınamlardıń qádirine jetiw degen mánidegi túsınıqları beriledi`

Jol bilmesen, jol sorańız bilgennen,
Gúder úzbe ıqrarında turǵannan,
Yaman menen qırq jıl dárwan súrgennen,
Yaxshı menen bir dem sáwbetler jaqsı.

(“Jaqsı”).

Júz qádem jer piyadalap júrmeyan,
Attıń qádirin bilmes yolda harmayan,
Kemesi dárbentte dilgir bolmayan,
Qırda qara jerdiń qádrin ne bılsın.

(“Ne bılsın”).

Iyemen dep ullı atqa,

Atı belgili elatqa,
Jayılmasa ózi xalıqqa,
Shayır góne tamğa megzer,
(“Megzer”).

Yoq edim,bar boldim,kámala keldim.
(“Boqataw”).

Yurtınan ayra túshmayın,
Ne bılsın elniń qádirinen
(“Qádirinen”).

Yılına yetmáyin aqarlar, toqar,
Qatunlar tul qalub erdiń ayrılса
(“Ayrılса”).

Kónildiń kóp bolar qayǵı-japası,
Xosh qılıqlı sáwer yardan ayrılса.
(“Ayrılса”).

Kónilimda ğam, dárdi álám,
Sózlásám shıqar dámbadám.
Máña sózdin igám,
Hesnámárse berán yoqti
(“Yoqti”).

Qansha óziń bilgish bolsań,
Bir bilmeslik nege óter?
(“Bárshe birdey bolǵan emes”).

Qasqaldaqqa bir aǵarı may pitse,
Ġarqıldasıp qonar kólin tanımas,
Patshaniń dáwleti qaytayın dese,
Kózine may pitip, elin tanımas.
(ńá).

Qatın yaxshı bolsa, úyinde baqaar,

Yaman bolsa, bádboxt awılını buqar.

(“Kerákti”).

SHıǵıs filosofiyasınan engen dúnya, ómir, qaman, jámiyettegi júz bergen qubılıslar, ózgerisler usaǵan faktlerdiń ulıwmalastırılǵan obrazın, kelbetin kórsetken mısalları Berdaqtıń lirikalıq shıǵarmalarında joqarıda keltirilgenler menen sheklenbeydi. Olardı ele de kóplep keltiriw múmkin.

Dárek ypq ushirǵan quba qushimnan,
Baqarım tarqadı erte peshinnen,
Kárwan ótken waqta meniń tushimnan,
Kónil mülkim jolǵa áńjam bolmadı.

(“Dáwrán bolmadı”).

Dárt kóbeyse, tánde dárman qalmaydı.

(“Ayrılsa”).

Dúzde ashlıq mashaqatın kórmeyan,
Úyde issi nanniń qádrin ne bılsın.

(“Ne bılsın”).

Jámiyettiń unamsız, jaramas hádiyselerdi xaqan urǵanday dúnya, yaǵnıy gúzdiń suwıǵı menen quwraǵan baǵ-baqshaǵa uqsatılıwı, jeke adam turmısınıń ábden qıyınlasıwın baqar, kárwan túsınıkleri menen beriwi shayırdıń joqarıda keltirilgen mısallardaǵı filosofiyalıq pikir júritiw tárizinde jasalǵan simvolikalıq aforizmler toparına kiredi.

Óteshtiń filosofiyalıq mazmundaǵı aforizmlerinde oy-pikirler tek bayanlawǵana bolıp qalmastan, óz qamanınıń belgili bir mashqalasın bayanlawı menen áhmiyetke iye. Ol óz filosofiyalıq aforizmlerinde keleshekke baǵdarlangan onıń qorǵawshı xızmetin sińdiredi. Bul arqalı ol óz qamanınıń mashqalaların jeńiwge

janlı qural retinde paydalanıwğa erisedi hám insanlardıń dúnyağa, ómirge, quwanış-shadlıqqa, qayǵı-hásiretke bolǵan filosofiyalıq kózqarasın ashıp beredi.

Gúresip, bellesip dushpan jıqpasań,

Qara jerge qazıq qılıp qaqpasań...

1. Bıraqları tıńlar sózdi,

Bıraqları qıqartar júzdi...

2. Buzıqtıń xalıq júzin kórme,

Usındayǵa semser serme...

3. Adamnıń gúli ne bolar,

Oylasańlar perzent bolar...

4. Jaqsı menen júrsen uqaq jollargá,

Ólgenshe qádirdan hámdamın bolar...

Solay etip, biz klassik shayırlar lirikalarında filosofiyalıq mazmunǵa iye aforizmlerdıqanshelli tallap qarasaq, onnan sonshama kóp jańa mazmun, jańa filosofiyalıq kózqaraslardı taba beremiz. Bul shayırlarımız miyraslarınıń oǵada kóp qırılı sıpatqa iye ekenliginen dárek beredi.

JUWMAQ

Mine biz bul jumısımızda keltirilgen mısallardan-aq klassik shayırlar qálemine tiyisli hár bir qosıqta xalıq úlgi alganday danalıq sózler ushırasatuǵınlıǵınıń gúwası boldıq.

Biz, álbette, bud pitkeriw qániygelik jumısımızda klassik shayırlar tárepinen dóretilip xalıq danalıǵına aylangan sózlerdiń hámmesine keń túrde toqtap óte almadıq. Biz tek ǵana shayırdóretiwshiliginde negizgi orınǵa iye dıdaktikalıq qosıqlarına, watan temasındaǵı qosıqlarına, sonday-aq filosofiyalıq mazmundaǵı qosıqlarına toqtap ótiwdi maqul kórdik. Sebebi qlassik shayırlar poeziyasına tiyisli aforizmler shayırlardıń usı mazmundaǵı qosıqlarınan orın alǵan.

Klassik shayırlar poeziyasındaǵı aforizmler ele de tereńirek izertlewdi keń túrde sóz etiwdi talap etedi. Óytkeni, bul aforizmler jıllar dawamında xalqımız ruwxıy ǵáziynesi esplanıp biybaha mırasına aylangan.

Kúnxoja, Ájiniyaz, Ótesh shıǵarmalarında aforizmlerdiń qollanıwına dıqqat awdaratuǵın bolsaq, olardıń qosıqlarınıń ideya – tematikalıq mazmunına qaraǵanda watandı jırlaw hám dıdaktikalıq mazmundaǵı qosıqlarında aforizmler júdá kóp, óz ornında hám sheberlik penen qollanılǵan. Bul da klassik ádebiyatımızdıń wákilleriniń ózine tán ózinshelik ózgesheligi hám sheberligi desek qátelespegen bolamız.

XIX ásir qaraqalpaq klassik shayırları óz dáwirinde ádebiyatta milliy qaraqalpaq ádebiyatındaǵı úlken kórkem óner lirikanıń sheberleri dep moyınlangan shayırlar. Olardıń aforizmge aylanǵan qatarlarında pútkil dúnya moyınlaǵan túrkiy xalıqlar ádebiyatlarınń iri wákilleri bolǵan Nawayı, Maqtımqulılardıń eń jaqsı ádebiy dástúrlerin dawam ettiirgen hám rawajlandırǵan shayırlar boldı. Jónе olar xalıq awwızeki dóretiwshiligi úlgilerinen sheberlik penen paydalangan, milliy qaraqalpaq ádebiyatın bayıtqan hám rawajlandırǵan shayırlar.

Olar kórkem ádebiyattıń xalıq ómirine, jámiyet mápine xızmet qılatuǵınlıǵına jetik túsingen, sol ushında olar hár bir qosıqlarınıń temasın jámiyetlik ómirdiń óz ishinen alıp jazǵan. Sonlıqtan da olardıń qosıqları hám aforizmlerinde janlı milliy ómir sáwlelendi.

Klassik shayırlardıń shayırdıń hár túrli temalarda jazılǵan qosıqlarında qollanıǵan aforizmler insannıń kewil tuyǵıları hám ruwxıy keshirmeleri ájayıp kórkemlik sheberlik penen jırlangan. Olar ózınıń barlıq poetikalıq sheberliklerin adamqatqa qarsı bolǵan hár qanday qaman, siyasat, ádalatsızlıqlarǵa qarsı gúreslerde jetilistirildi. Sol ushında olar qaraqalpaq lirikasın jańadan rawajlanıw dárejelerine jetilistirdi. Sol sebepli olar ózinen keyingi áwladlarǵa júdá kóp bay poeziyalıq baylıq ğáziynesin jazıp qaldırǵan.

Klassik shayırlardıń bizge shekem jetip kelgen shıǵarmaları júdá kóp. Olardıń ishinde bizlerdiń dıqqatımızdı awdaratuǵın qatarları yaǵnıy bizlerge aforizmlik qatarlar sıpatında jetip kelgen qatarları biz ushın júdá áhmiyetli bolıp esaplanadı. Sebebi aforizmlerde adamlardıń filosofiyalıq oyları, turmıstaǵı bayqawları hám tájriybeleri, olardıń hár qıylı sezimleri, solardıń ulıwmalasqan juwmaqları sáwlelenedi. Sonlıqtan da tereń mánili ótkir etilip aytilǵan sózler hám gápler dáslep geypara belgili bir dara waqıyalarǵa, qublislarǵa baylanıńli aytılsa da, sońınan olar ulıwma haqıyqıy turmısqa tán bolǵan qublislardı, sezimlerdi ańlatıp ulıwmalasadı, ótkir mazmunǵa iye bolıp aforizmge aylanadı. Olar kórkem hám tereń mazmunlı bolıp, aytıwǵa qolaylı bolǵanlıqtan naqıl-maqallar sıyaqlı tilde keńnen qollanıla baslaydı. Bunday aforizmlerdi awızeki hám jazba tilde orınlı

paydalanıw ayılajaq pikirдің kórkem hám kúshli bolıp shıǵıwına alıp keledi. Sonıń ushın belgili aqıl iyeleri: ilimpaqlar, jámiyetlik iskerler, danışpanlar, shayırlar, jazıwshılar hám basqa da xalıqqa belgili adamlar aforizmlerdi ózınıń turmıs tájiriybesinde kóp qollanǵan, sonıń menen birge ózleri de bir neshe aforizmlerdi dóretken. Bul aforizmler házirgi tilde de ózınıń ulıwma mánisine jaqın ortalıqlarda keńen qollanılıp kiyatır hám ata-babamızdan kelesi áwladlarga miyras bolıp qalǵan bay sóz ǵáziynesin kúndelikli turmısımızda keńen paydalanıwǵa múmkinshilik beredi hám dáwirler sınanǵan súrinbey óte beredi. Olardıń qosıqlarındaǵı aforizmge aylanıp ketken qatarları bizdi erksiz ózine tarta aladı. Sonıń ushında klassik shayırlar dóretiwshiligindegi sheberlik sıpatında usınday aforizmlik qatarlardı óz ornında hám jeterli túrde paydalana alıwı onıń ózgeshelik tárepi hám shıǵarma dóretiwdegi sheberligi desek boladı. Biz, bul pikirlerimizdi ele de tolıqtırıw hám anıqlıq kiritiw maqsetinde Nawayı shıǵarmaları Maqtımqulı sıyaqlı shayırlar shıǵarmalarında qollanılǵan aforizmlik qatarları menen salıstırıp óttik. Nátiyjede, klassik shayırlar dóretiwshiliginde aforizmlerdiń qollanılıwı máselesi keń tema bolıp keleshekte hár tárepleme úyreniliwdi talap etetuǵın máselelerdiń biri bolıp tabıladı.

PAYDALANILGAN ÁDEBIYATLAR

1. Karimov. I. «Joqarı mánawiyat-jeńilmes kúsh» Tashkent «Manaviyat», 2008-ji`l. 136-bet
2. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. Тошкент, «Ўзбекистон», 2016.
3. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2016 йил яқунлари ва 2017 йил истиқболларига бағишланган мажлисидаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг нутқи.// Халқ сўзи газетаси. 2017 йил 16 январь, №11.
4. Mirziyoev Sh. Buyuk kelajagimizni mard olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. “Ўzbekiston” NMIU-2017.
5. Ўzbekiston respublikasi Prezidentining 2017-yil 20-apreldagi “Oliy tálim tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari tu ğ risida”gi №2909-sonli Qarori

Monografiyalar, izertlewler, maqalalar

1. Айымбетов Қ. Халық даналығы . Нөкис, «Қарақалпақстан», 1988, 29-бет. Қ.Айымбетовтың, О.Кожуровтың «Қарақалпақ әдебиятының түрлері» «Қарақалпақ әдебияты хәм искусствосы», 1939, №4,5,6.
3. Ахметов С . Қарақалпақ әдебий сыны. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1993, 242-243б.
4. Әлиев А. Рубайы деген не? «Совет Қарақалпақстаны», 1967, 8-январь.
5. Байниязов Қ. Қосықтың күші. Нөкис, 1977, 23-99-б.
6. Байниязов Қ. Әжинияз шайыр мийрасларының хәзирги изертлениў жағдайлары. «Әмиўдәрья» 1995, №10-12, 102-бет.
7. Бекмуратов С. «Қарақалпақ әдебиятының тарийхый тамырлары хәм бизиң ўазыйпаларымыз», «Қарақалпақ әдебияты хәм искусствосы», 1939, №4,5,6.
8. Бекмуратов С. «Қарақалпақ әдебиятының мектеби кимниң этирапында болды деген мәселеге», «Қызыл Қарақалпақстан», 1948, №28.
9. Бердимуратов К. «Өтеш шайыр-азатлық жыршысы» «Қызыл Қарақалпақстан», 1948, №8.
10. Бассин С. «Бердақ-великий патриот», ҚҚГИЗ, Нукус, 1943.
11. Генжемуратов Б. Әжинияз лирикасының поэтикасы (көркем сүүретлеў қураллары хәм усыллары, қосық қурылысының базыбир мәселелери). Нөкис, 1997.
12. Даўқараев Н. Революцияға шекемги қарақалпақ әдебияты тарийхының очерклери. Нөкис, 1961.
13. Дәўқараев Н. Шығармалардың толық жыйнағы. 2-том, I-бөлим, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1977, 135-бет
14. Дәрибаев М. «Бердақтың қосықлары ҳаққында», «Қарақалпақ әдебияты хәм искусствосы», 1939, №4,5,6.
15. Есемуратов Г. Поэзия кози менен. «Әмиўдәрья», 1966, №4.

16. Жапақов Н. Революцияға шекемги қарақалпақ әдебиятында реализм мәселелери. Нөкис, 1972.
17. Жәрімбетов Қ. Әжинияздың лирикалық поэмасы. // «Вестник Каракалпакского отделения АН Узбекистана», 1998, № 7, 141-144-б.
18. Жәрімбетов Қ. Ашық Зийўар (Әжинияздың ашықлық лирикасының жанрлық өзгешеликтери, образлар дүньясы). Нөкис, 1998.
19. Жәрімбетов Қ. Рубайы ма яки төртлик пе? // Вопросы поэтики русской и каракалпакской литературы. Сборник научных трудов. Нукус, 1999, 32-36-б
20. Жәрімбетов Қ. Әжинияз Қосыбай улының назира қосықлары. // Вопросы поэтики русской и каракалпакской литературы. вып. 2. Нукус, 2002, 37-39-б.
21. Жәрімбетов Қ. XIX әсир қарақалпақ лирикасының жанрлық қасиеттери хәм раўажланыў тарийхы. Нөкис, 2004.
22. Исмаилов Қ. Күнхожаның өмири хәм творчествосы, 1961, -бет
23. Калимбетов Б. Лирика Ажинияза (В аспекте поэтического мастерство). Ташкент, 1991.
24. Каримов А. Әдебиятымыздың гейпара мәселелери. Нөкис, 1988, 91-149 б.
25. Каримов А. Өтеш шайырдың өмири хәм творчествосы, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1984.
27. Қарақалпақ халық творчествосы. Төрткүл, ҚҚМБ, 1940-ж.
28. Қәлимбетов Б. Әжинияздың лирикасы. Нөкис, 1981.
29. Қурамбаев К. Әжинияз дәретиўшилигинде Шығыс әдебияты дәстүрлери. // «Қарақалпақстан муғаллими», 1999, № 3-4, 15-20-б.
30. Мақсетов Қ. Қарақалпақ қаҳарманлық дәстанларының поэтикасы. Ташкент, «Фан», 1965, 293-бет.
31. Мақсетов Қ. Қарақалпақ қаҳарманлық дәстанларының поэтикасы. Ташкент, «Фан», 1965, 293-бет.

32. Мақсетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем ауызеки дөретпелери. Нөкис, «Билим», 1996, 90-бет.
33. Мамырбаевтың «Бердақтың шығармаларындағы демократиялық идеаллар», «Қызыл Қарақалпақстан», 1940, №273.34. Мәмбетов К. Әжинияздың қолжазбасы. // «Әмиўдәрья», 1967, № 5.
35. Мәмбетов К. Наўайы хәм қарақалпақ әдебияты. Нөкис, 1991, 22-28-б.
36. Мәмбетов К. Әжинияз. (Илимий очерк). Нөкис, 1994.
37. Мәмбетов К. Әжинияз поэзиясында Шығыс классиклерине тән болған миниатюралық образлар. // «Еркин Қарақалпақстан», 1999, 14-декабрь.
38. Матекеев С . Өтеш шайыр дөретіўшилигиниң поэтикасы, АКД, 2002
39. Муртазаев А. Шайырдың мухаббаты. (Әжинияз Қосыбай улының өмири хәм творчествосы). Нөкис, 1988.
41. Өтеш Алшынбай улы. Таңламалы шығармалары. Нөкис, 1962.
43. Пахратдинов Қ, Қарлыбаева Г. Әжинияз. Биобиблиографиялық көрсеткіш. Нөкис, 2003.
44. Пахратдинов Ә. Рубайылар. «Жас Ленинши», 1966, 25-февраль..
45. Пирназаров А. Мастерство Ажинияза. Нукус, 1983.
47. Пирназаров А. Қарақалпақ әдебияты бойынша гейпара ойлар. Илимий критикалық мақалалар топламы. Нөкис, 1991.
49. Сағыйтов И. Сахра бүлбили. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1974, 302-бет.
50. Султанов Қ. Инсан құдирети. Нөкис, 1992, 3-43-б.
51. Юсупов И. Дала орфейи. // Әжинияз. Нөкис, 1975, 5-20-б.

